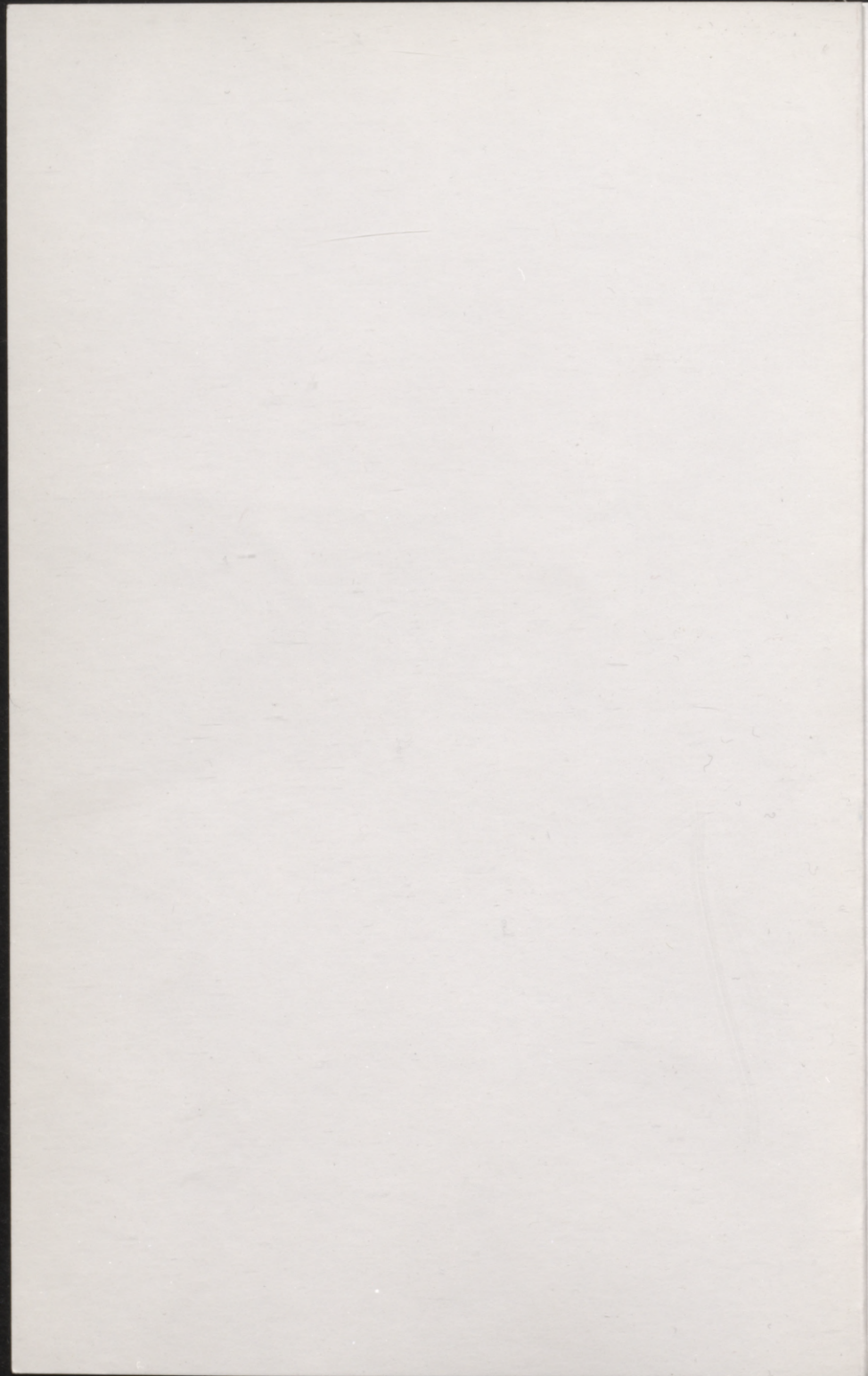

rakstnieku sērija

Valodas ceļi, krustceļi

rakstu krājums

2004-3
656

L
81

rakstnieku sērija

Valodas ceļi, krustceļi

rakstu krājums

apgāds *Garā pupa*

LATVIJAS NACIONĀLĀ
BIBLIOTĒKA

0304094682

ISBN 9984-530-88-4

**Grāmata nāk klajā
ar Valsts Kultūrkapitāla fonda atbalstu**

Sakārtojusi
Dagmāra Ausekle

© Autoru teksti, 2004
© Apgāds *Garā pupa*, 2004

Latviešu valoda...

Latviešu tautas rūpju lokā – arī valoda. Mūsu pašu dzimtā valoda, kas izdzīvojusi cauri vācu laiku gadu simtiem un krievu laiku gadu desmitiem un patlaban nonākusi ciešā saskarē ar pasaulē visvairāk izplatīto – angļu valodu. (Valentīna Skujiņa) Kā latviešu valoda iztur šo spiedienu? Vai iztur? Varbūt iet vieglāko ceļu – visu vienkāršo un iztiek ar aizguvumiem? Kā ieviešas jauni, latviski termini? Vai mūsdienu sabiedrība tos gaida, vērti un labākos pieņem? Kāds ir trāpīgu, aizmirstu, vārdnīcās un rakstnieku darbos saglabājušos vārdu liktenis? Vai tos rakstnieki atgādina, varbūt radio, televīzija un prese popularizē? Kā dzimtā valoda rosina un sekmē bērnu jaunrades spējas? Kā dažādi tulkotāji strādā ar latviešu valodu? Kādas ir rakstnieka teksta un valodas mijattiecības šodien ?

Rakstu krājums ieskicē plašu jautājumu loku, meklē atbildes vai dod mājienu, kur tās atrodamas, katrs autors no sava redzes leņķa rāda valodas ceļus, krustceļus, mudinot valodu vairāk diendienā izzināt, izprast, kopt un saudzēt.

Valodā ir iespēju pasaule. Plašāka kā jebkad agrāk, bet vienlaikus arī satraucošāka, neizzinātāka un apdraudētāka kā jebkad agrāk (Maija Baltiņa).

0307094632/

ISBN 988-1-370-1181-1

Grāmata par Latviju

Latvijas tautas tēvzemi - mūsu dzimts zeme, kas izdzīvojuši cetur jau gadu simtiem un krīvu laiku gadu desmitiem un patlaban nonākuši ciešā sakarē ar pasaulē vispārīgākajiem angļu valodu (Valentīna Škapiņa) - Kā Latvijas valoda iztur šo apdriešanu? Vai tā ir? Vairāk vai mazāk ceļi - vien vienādiem un iztik ar aizņemumu? Kā ieviest jaunā latviski terminus? Vai mēdžiem apbedīta tos gada, vērt un labākos pieņemt? Kāds ir mēdžu, sūnīsta, vārdnīca un rakstnieku darbos sagādātais vārdu līdzs - nā? Vai tos rakstnieki apbedīta? un pat tad, teicējai un prese populārā? Kā dzimts zeme un sekme bērnu jaunrades spējas? Kā dažādi tulkotāji sniedz ar latvisku valodu? Kādas ir rakstnieka tekstu un valodas mūlfrāzētās šodien?

Rakstu krājums ieskaid pilsā jaunūnu joku, mēlīs atbides vai dōd mēģenu, kur tās sēdama, kāns autors no sava redzes leģis tāda valodas ceļus, krāstocis, mūdinot valodu vairāk dienvidos izziņāt, izpaus, koņi un sūnāš.

Valodā ir iespēju pasaulē. Pārēka kā jēkād arģik, bet

Latvijas un pasaulē, norizindāka un apdzindāka
Kā jēkād arģik (Māris Bērtiņš)

Valentīna Skujiņa

Lai taptu vārds...

Dzīvojam un strādājam robežšķirtnes “2004. gada 1. maijs” zīmē. Latviešu tautas rūpju lokā – arī valoda. Mūsu pašu dzimtā valoda, kas izdzīvojusi cauri vācu laika gadu simtiem un krievu laika gadu desmitiem un patlaban nonākusi ciešā saskarē ar pasaulē visvairāk izplatīto – angļu valodu.

Savienībā un sadarbībā ar citām Eiropas valodām un tautām plašāks kļūst mūsu redzesloks. Jārunā un jāraksta par lietām, par kurām līdz šim nekā nezina. Ir vajadzīgi vārdi. Daudz vārdu.

Tomēr. Pasaulē ārpus mums ir noteikta lietu kārtība – augi, dzīvnieki, dabas parādības, procesi... Dažādās pasaules vietās ir līdzīgais un atšķirīgais. Kaut kas no tā, ko esam iepazinuši jau agrāk, un arī jaunais. Tāpēc izziņas process nav jāsāk no nulles un arī valodā vispirms jābalstās uz to, kas mums jau ir. Jauni vārdi, protams, vajadzīgi, tomēr lielā mērā lietā liekams līdz šim latviešu valodā jau uzkrātais vārdu pūrs. Vai šo pūru apzināties? Vai neatstājam kodēm un aizmirstībai? Lai vārdu pūru pārzinātu, ir daudz jālasa. Un jāskatās vārdnīcās. Jo vairāk apzināsimies

un apgūsim to mūsu valodas bagātību, ko pūrā mums atstājušas iepriekšējās paaudzes, jo vieglāk būs atrast īstos vārdus – jau gatavus vai vēl darināmus – arī turpmāk.

Valoda attīstās, bagātinoties vārdu krājumam. Vārdu krājumu var papildināt, vai nu darinot jaunus vārdus no valodā jau lietotiem vārdiem vai to sastāvdaļām, vai arī aizgūstot vārdus no citām valodām. Abi paņēmieni derīgi. Tomēr jāievēro, ka otrajā gadījumā mēs nonāktu arī zināmā citvalodu atkarībā: ja citā valodā maina attiecīgā vārda jēgu vai ja mainās tuvākās saskares valoda, attiecīgas pārmaiņas jāveic arī mums. Piemēram, burtraksta veidu vācu valodas ietekmē saucām par *šriftu*, tagad tā vietā angļu valodas ietekmē ienācis *fonts*. Svešvārdu vārdnīcā katrs no šiem vārdiem skaidrots citādi (*fonts* – ‘noteikta lieluma un stila rakstzīmju komplekts’; *šrifts* – ‘noteikta rakstības grafiskā forma, sistematizēts grafisko zīmju kopums, burtu tips’), taču būtībā jēdzieni lielā mērā līdzīgi, tikai *fontu* attiecina uz datorrakstu. Aizguvums no angļu valodas “klīrings” ienāca krievu valodas ietekmē un ar to apzīmēja ‘mijieskaita norēķinus’. Tagad “klīringa” nozīme sašaurināta un tiek risināti strīdi par aizguvuma lietderību latviešu valodā.

Kā pirms gadiem trīsdemit rakstīja dzejniece Monta Kroma, “valodas katls vārās”. Tas vārījies visu laiku un turpina vārīties. Cik lielā mērā šajā katlā mūsu valoda rūdās, top bagātāka un noturīgāka vai, tieši pretēji, zaudē dzīvīgumu?

Kur ir valodas spēks? Pirmām kārtām, protams,

lietojumā. Valoda ir rīks, kas jālieto ikdienā. Lai nesarūsē. Lai lietojumā to allaž pilnveidotu atbilstoši jaunām vajadzībām.

Otrkārt, valoda ir rīks, kas domāts ne tikai individuālai, personiskai lietošanai, bet arī sabiedrības indivīdu savstarpējai saziņai, domu apmaiņai. Tas nozīmē, ka valodai jābūt saprotamai visiem attiecīgās tautas pārstāvjiem. Tātad valodai jābūt tautiskai, ar latvisko vārdu, nevis aizguvumu priekšrocībām latviešu valodā kā latviešu tautas valodā.

Atcerēsimies igauņu valodnieka Henna Sāri atziņu (sk. rakstu Latviešu valodas kultūras jautājumā 12. laidienā, 29. lpp.): *“Ja kāds – vai nu valodas kārtotājs, vai arī tekstu rakstītājs – savā neierobežotajā tieksmē virzītu literāro valodu uz pārbagātinašanos ar aizguvumiem un dotu priekšroku aizgūtām materiālam, tad tautas prasme savu valodu jaunināt mazināsies un pat atrofēsies.”*

Kā notiek valodas attīstība Latvijā? Cik lielā mērā rūpējamies par to, lai mūsu valodas jaunrades spēja neatrofētos? Vai aizspriedumi pret jaunajiem vārdiem sabiedrībā nav lielāki par aizspriedumiem pret aizguvumiem? Un vai vispār mums ir aizspriedumi pret aizguvumiem?

Vai tad Rīgā latviski vairs nerunā?

Šādu jautājumu ne reizi vien uzdevuši Latvijas mazpilsētu un lauku iedzīvotāji. Un ne tikai tāpēc, ka rīdzinieku valodā daudz svešvārdu, bet arī tāpēc, ka

vispār nevar saprast, ko īsti runātājs gribējis pateikt.

Latviešu valodas vēsturiskās attīstības gaitā vienmēr aktuāls bijis jautājums: kad svešvārds ir derīgs izteiksmes papildinātājs un kad – skaužams sārnis. Patiesība – ja nu ne gluži vidū, tad tomēr arī ne galējībās. Neviena kultūrtauta, arī latvieši, bez svešvārdiem nevar iztikt, tomēr, ja vārdu krājumā ir vairāk par 1/3 aizguvumu, tas ir pārāk daudz, tāpēc vēlams apdomāt katra jauna aizguvuma lietderību.

Kāpēc praksē dod priekšroku svešvārdiem?

Jo tā tulkot ir ātrāk un vienkāršāk.

Jo nav apgūts un tāpēc ir trūcīgs latviešu vārdu krājums.

Jo nav pilnīgi skaidrs, par ko īsti ir runa.

Jo akli atkārtojam to, ko dzirdam sev apkārt.

Ja aizgūstamais vārds ir starptautiski izplatīts, tam ir zināmas priekšrocības.

Tas ir parocīgs tulkošanā un atpakaļtulkošanā.

Tas vieglāk atpazīstams kā atbilde dažādu valodu tekstos.

Trūkumi, kādus rada svešvārdi.

Svešvārdu pārdaudzums padara tekstu nesaprotamu un tulkojumu par formālu, kā dēļ teksta saturs netiek precīzi uztverts (piemēram, realizēšanu vairs neuztveram kā 'īstenošanu', rekomendāciju – kā 'ieteikumu').

Svešvārdi pakāpeniski izstumj no lietojuma mūsu pašu valodas vārdus, tādējādi zaudējam savas valodas bagātību un krāsainību (piemēram, balansēšana un sabalansēšana izstumj līdzsvarošanu, insaits – *atskārsmi, līzings – nomu*).

Daudziem vieniem un tiem pašiem dažādās valodās izplatītiem aizguvumiem ir atšķirīga nozīme, tos lietojot, saturs tiek izkropļots (piemēram, angļu *effectiveness* nav tas pats, kas vācu *Effektivität* un latviešu efektivitāte; atšķirīgas nozīmes ir vārdiem *speculation*, *Spekulation* un spekulācija attiecīgi angļu, vācu un latviešu valodā).

Secinājums – vārdi aizgūstami ar saprātu un ar mēru, iegūs gan teksta skaidrība, gan valodas nākotne.

Vārdrades brīvības burvība

Pēc dažiem vērojumiem, jaunus vārdus ikdienā lieto daudzi un to skaits ir krietni lielāks, nekā to apzināti uztveram. Tradicionāli par galvenajiem jaunvārdu darinātājiem tiek uzskatīti dzejnieki. Dzejā izvēlētie vārdi pauž rakstnieka izjūtas un nav būtiskas nozīmes tam, vai lasītājs dzejā ietvertu domu un lietoto jaunvārdu uztver tā, kā to domājis dzejnieks vai citādi. Katram lasītājam ir atšķirīga dzīves pieredze un emociju viļņojums. Dzejoļa radītājam atšķirīgajām emocijām nav būtiskas nozīmes. Galvenais – lai dzeja lasītājam būtu vajadzīga.

Rakstnieku valoda laiku pa laikam tiek analizēta, apkopota, daiļdarbos lietotie jaunvārdi nonāk vispārlietojamās leksikas vārdnīcās un kļūst par tautas īpašumu.

Arī sarunvaloda ir jaunvārdu kalve. Tas ir daudzkrāsains leksikas slānis, strauji mainīgs, nianšēm bagāts un tāpēc jo interesants. Jēdziens ‘sarun-

valoda' lielā mērā tuvs jēdzienam 'tautas valoda', bet arī jēdzienam 'ielas žargons', sevišķi pilsētās. Tautas valoda, arī izloksnes, ir viens no literārās valodas avotiem. Taču dažreiz vērojama cenšanās aiz "tautas valodas" izkārtnes pasludināt par neaizskaramiem savus individuālās valodas paradumus. Tautiskuma vārdā mēdz uzsvērt, ka literārā valoda nedrīkstētu atšķirties no ikdienā runātās valodas. Bet dažkārt vērojama tendence noteiktās leksikas grupās, piemēram, vietvārdu formas izvēlē, literāro valodu pakļaut izloksnēm. Kā uzsvērts igauņu valodniecībā (sk. iepriekš minētā avota 31. lpp.), "valodas tautiskums nedrīkst nozīmēt literārās valodas pakļaušanu izloksnēm, ikdienas runas valodai vai tādām valodas veidam, kas ir parasts personām ar zemu un vidēju valodas skolojumu". Apzīmējums "literārs" paredz kopto valodas slāni, kas atbilst augstām sabiedrības prasībām un vienlaikus sakņojas tautas valodas bagātībā. Tāpat kā apgērbā, cilvēku savstarpējās attiecībās, uzvedībā un citur, arī sarunvalodā sakoptības līmenis ir atšķirīgs: no literārās sarunvalodas līdz vienkāršrunai un ielas "pašpuiku" žargonam. Tā saucamais jaunatnes žargons ir kaut kur vidū. Tā ir dabiska parādība, kas nav identificējama ar ielas žargonu.

Literāro sarunvalodu noteiktos raidījumos izmanto žurnālisti. Vai esam pamanījuši, cik rotaļīgi un nepretenciozi skan radoraidījuma "Lieliskais pieciniēks" vadītāja skandētais "dižpārdoklis", konkurējot ar aizguvumu "bestsellers"? Jaunvārds var patikt vai nepatikt, un nezinu, kurš ir "dižpār-

dokļa” autors, bet, ja kāds izdomā to publiski kritizēt, tad nievājuma smaile katrā ziņā vērsta pret valodniekiem. Tāda ir tradīcija Latvijā. Latviskās latviešu valodas aizstāvjus mēdz klasificēt par “senilām” un stagnātiskām personām, kuri bremzē latviešu valodas straujo ceļu uz valodu ar “pasaules elpu”.

Sarunvalodā katrs izvēlas un arī darina vārdus atbilstoši savai valodas prasmei, izpratnei, vajadzībai, kultūras līmenim. Jau no agras bērnības. Mans trīsgadīgais dēlēns reiz, izdzirdot mani minam vārdu *izobāra* un kāpelēdams pa gultas kājgaļa režģiem, savā nodabā spriedelēja: “Un tad mums būs bārties un *izobārties*.” Sveša vārda radītas asociācijas. Svešvārda un latviskā vārda krustojums, hibrīds, bez jebkādas jēdzieniskās nozīmes. Vienkārši “valodojot”. Citreiz, uzzinot, ka pāris mēnešus vecais brālītis tiek barots arī ap pusnakti (tātad – pēc vakariņām, naktī), lietišķi jautāja: “Vai brālītis vēl ēdīs arī *nakariņas*?” Lūk, nejauši vārddarinājumi no bērna mutes. Kā vingrināšanās valodas radošai lietošanai vēlākos gados. Par radošu pieeju liecina arī vārdu lietošana neparastās nozīmēs un savienojumos, piemēram, četru radiokungu – Dzintra Kolāta, Mārča Bendika, Eduarda Liniņa un Ilmāra Latkovska – ironiskie negāciju “apvingrojumi”. Vai manas kolēģes Ventspils Augstskolas profesores Maijas Baltiņas “Dienā” publicēto tēlojumu cikls par “vārdu kārdināšanu”, “vārdu pieradināšanu” u. tml. Apgūstot vārdu lietojuma un vārdrades prasmi, ir iespējams izjust vārdu burvību un veidot piemērotas

vārdu gleznas.

Ne daiļliteratūrā, ne ikdienas sarunvalodā vārdu izvēli neviens nereglamentē. Tomēr saglabājas un savu aktualitāti nezaudē jēdziens 'valodas kultūra'. Tas joprojām ir tikpat svarīgs kā jēdzieni 'uzvedības kultūra', 'apgērba kultūra' un kultūra cilvēka dzīvē vispār.

Cilvēks kā kultūras būtne sākotnēji veidojas ģimenē, kur tiek apgūtas pirmās iemaņas gan valodas un uzvedības kultūrā, gan cilvēku savstarpējo attieksmju kultūrā. Tieši ģimene un pēc tam skola var sekmēt jaunajā paaudzē izpratni par kultūru, sakoptību kā vērtību. Arī valodā. Viegļāk tas panākams labvēlīgos izglītības apstākļos, kad dzimtās valodas mācīšana ir augstā līmenī. Latvijā diemžēl tas tā nav.

Apzināti virzītā vārdrade

Cilvēka dzīve ir ne tikai izklaides, emocijas, ikdienas sarunas draugu vai paziņu lokā. Ir arī darbs, lietišķie darījumi, kuri izvirza savas prasības gan rīcībā, gan valodas lietojumā un vārdu izvēlē. Un tad vairs nav vienalga, vai "aizturēto personu" nosauc par "aizdomās turēto" vai "noziedznieku". Un nav vienalga, vai "pavadzīme" ir dokuments vai nav. Un tad nav vienalga, vai par darbu tiešām "samaksā", cik tas ir vērts, vai tikai aptuveni "apmaksā", varbūt neiedodot pat ne santīma (varbūt tieši tāpēc vārds *apmaksā* ir kļuvis par tādu kā modes vārdu vai dežūrvārdu mūsdienās, kad visaugstākajā līmenī

netiekam vaļā no korupcijas finanšu darījumos).

Tātad – ir valodas speciālā lietojuma joma, kurā svarīga nozīme ir tā saucamajiem *terminiem*. *Termins* – no latīņu vārda *terminus* ‘robeža’, un par terminu sauc vārdu vai vārdkopu, kas izsaka kādu noteiktu zinātnes, tehnikas, mākslas vai citas speciālās nozares jēdzienu. **Noteiktu** jēdzienu, tātad precīzi definētu (vai vēl definējamu) jēdzienu, ko ir svarīgi atšķirt no citiem jēdzieniem, lai nerastos pārpratumi. To panāk, apzināti izvēloties termina struktūru tā, lai tajā izteiktu attiecīgā jēdziena būtiskās (nepieciešamās un pietiekamās) pazīmes.

Valoda cieši saistīta ar domāšanu, tās mijiedarbībā viena otru savstarpēji papildina, attīsta. Domu, ko ietver vārdos, var tālāk risināt. Vārdos neizteiktā doma ātrāk zūd.

Ja lietojam valodu kā domu izteiksmes līdzekli, ir svarīgi, lai mēs valodu būtu apguvuši tādā pakāpē, lai mūsu domas izteikšanai vārdu nepietrūktu. Bet valoda ir arī sazināšanās līdzeklis, un šīs funkcijas dēļ, izsakot savas domas, ir svarīgi domāt par adresātu – klausītāju vai lasītāju. Par to, lai klausītājs vai lasītājs mūs saprastu.

Speciālā lietojuma valoda (SLV, kam angļu valodā atbilst apzīmējums LSP, resp., *language for special purposes*) ir sfēra, kuras problemātikai tiek veltītas starptautiskas konferences un starptautiski zinātniski rakstu krājumi. Savukārt dažādās valstīs ir daudzi un dažādi SLV pētniecības centri, piemēram, Vīnē ir Starptautiskais Terminoloģijas pētniecības institūts IITF (*Internationale Institut für*

Terminologieforschung) un starptautiskas organizācijas INFOTERM, TermNet u. c.

Latvijā Latvijas Zinātņu akadēmijas pārziņā darbojas LZA Terminoloģijas komisija, kas dibināta 1919. gadā (bet LZA ietvaros darbojas kopš 1946. gada) un Tulkošanas un terminoloģijas centrs, kas dibināts 1997. gadā ar pamatuzdevumu tulkot ES normatīvos aktus, nodrošinot tos ar nepieciešamo terminoloģiju. Abu šo institūciju sadarbībā tiek gādāts par dažādu nozaru terminoloģijas attīstību atbilstoši mūsdienu vajadzībām un latviešu valodas attīstības interesēm.

Vārdrades receptūra

Jauna vārda radīšanas priekšnoteikumi:

- ir nobriedusi vajadzība pēc jauna vārda,
- ir pilnīgi skaidrs jēdziens, kas izsakāms vārdā,
- ir attiecīgs paraugs (modelis) valodā.

Vajadzība pēc jauna vārda speciālā lietojuma valodā (SLV) galvenokārt rodas, veicot kādu pētījumu un atklājot ko jaunu vai arī tulkojot citu valodu tekstus. Ja vārdu nevaram atrast vai izdomāt, atliek samierināties ar aprakstošu izteiksmi, kā to, piemēram, darīja Vecais Stenders "Augstas gudrības grāmatā", uzsvērdams, ka "tai nabagai latviešu valodai vārdi trūkst no augstām garīgām lietām samanīgi rakstīt" (198. lpp.).

Kopš 19. gs. vidus jaunlatvieši pauda atšķirīgu domu: latviešu valoda nav nabaga. Tā gan ir maz kopta, tomēr līdzīga "treknai auglīgai zemei, kas

palaista un bez kopšanas būdama, ušņas un dadžus izaudzina, bet kas ar prātu kopta svarīgus zelta kviešus simtkārtīgos augļos atmet” (Pēterburgas Avīzes, 1862, 21).

20. gs. pašā sākumā Kārlis Mīlenbahs ar lielu pārlicību uzsvēra, ka latviešu valodā ir “tik daudz vārdu celmu, ka no tiem var izaugt liels vārdu mežs”, un atstāja mums pūrā apjomīgo “Latviešu valodas vārdnīcu”, kuru pēc K. Mīlenbaha nāves 1916. gadā līdz publicēšanai pabeidza sagatavot Jānis Endzelīns (šo vārdnīcu saīsināti mēdz apzīmēt ar abu valodnieku uzvārdu pirmajiem burtiem ME). Seši biezie vārdnīcas sējumi patiesi apliecina mūsu valodas bagātību (ir aplēsts, ka četros pamatsējumos ir 75000 šķirkļu). Turklāt tā reizēm tieši, bet dažkārt pastarpināti noder arī par mūsdienās vajadzīgu vārdu bāzi. Piemēram, ME publicētais vārds “zīmolis” 2003. gada pavasarī noderēja par ierosmi jaunvārdam *zīmols*, kas Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijā tika oficiāli apstiprināts angļu vārda “brand” atbilsmei, lai apzīmētu ‘tēlu’, kādu uzņēmējs, izmantojot noteiktu logo, prečzīmi vai vēl citas pazīšanas zīmes, veido par savu firmu vai ražojumu un kāds klientam veidojas par attiecīgo firmu vai izstrādājumu. Otrs piemērs. ME minētā īpašības vārda izloknes forma “smags” (‘smags’) noderēja par pamatu lietvārda *smagris* darināšanai, lai nosauktu līkā zobena detaļu, kas cirtienam paredzēto zobena asmens daļu padara smagāku un tātad iedarbīgāku, un lai no krievu valodas nebūtu jāaizgūst vārds (faktiski – nevārds) “jelaņs” (krievis-

ki *елань*). Tieši no ME aizgūts vārds *plākste*, gan atšķirīgā nozīmē, proti – lai apzīmētu plakanu, apaļu vai četrstūra formas plāksnīti (skolas laikā tādu locījām no konfekšpapīriņiem), ko krievu valodā sauc “fiška” un ko izmanto galda spēlei.

Vajadzība pēc jaunvārda termina funkcijai var rasties gan jauna jēdziena apzīmēšanai (*dzīvotne* – ‘dzīvnieka mitināšanās un attīstības vide’; *piecietība* – ‘organisma spēja nepiemērotā vidē saglabāt savas sugas pamatpazīmes’; *brika* – ‘stāds ar substrātā ietvertām saknēm’), gan esoša jēdziena precizēšanai respektīvi tuvu jēdzienu atšķiršanai (*noslogojums* kā rezultāts un *noslogotība* kā pakāpe; *nedzīvdzimšana* kā process un *nedzīvdzimstība* kā pakāpe, kā kvantitatīvi raksturojams jēdziens; *kraušana kaudzē* un *krautnēšana krautnē*; *asmens* un *šķeltnis* kā daļa un veselais; *laistīšana* vispār, jebkādā veidā un *lietēšana* kā laistīšana lietus veidā). Nereti jaunais vārds tiek veidots nevēlama profesionālisma, barbarisma vai praksē lietota garāka vārdu savienojuma aizstāšanai (*šlifs* ? *pieslīpnis*, *štrihs* ? *skārums* (mūzikā); *broņa* ? *nodrose*, *klipverks* ? *paminkaltava*; *lasīt un rakstīt pratējs* ? *rakstpratējs*, *lasīt un rakstīt prasme* ? *rakstpratība*, *gaismas signālaparāts* ? *luksofors*).

Vārdā izsakāmā **jēdziena skaidrība** nozīmē: lai radītu jaunu vārdu (terminu) un izvēlētos nozīmes ziņā vairāk piemērotus vārddarināšanas elementus, ir labi jāpazīst attiecīgais jēdziens, skaidri jāapzinās tā būtiskās pazīmes, robežas, jāzina virsjēdziena un blakusjēdzienu termini. Izvēloties, piemēram,

apzīmējumu atpūtas ceļojumam (krieviski *круз*), kurā apskata vairākus objektus (valstis, pilsētas, celtnes u. c.), ir jāzina, vai runa ir par ceļojumu tikai ar kuģi (*kuģojums, apkuģojums*), vai – arī ar lidmašīnu, autobusu vai pat zirga pajūgu (*apceļojums*), vai galvenais ir tas, ka ceļotāji iepazīstas ar dažādās vietās esošiem objektiem (*apkuģojums, apceļojums*), vai tas, ka ceļojums ir atpūtas (*atpūtas kuģojums, atpūtas ceļojums*) vai izpriecas brauciens (*izpriec-kuģojums, izpriecceļojums*). Apzīmētā jēdziena skaidra apzināšanās ļauj no dažādiem iespējamām vārddarinājumiem izraudzīties atbilstošāko.

Ja zinām, **ko** gribam pateikt, parasti to arī protam. Ja nezinām, tad visbiežāk priekšroku dodam citvalodas vārda aizgūšanai.

Lai darinātu jaunu vārdu, būtiska loma ir attiecīgam paraugam, t. i., citam **līdzīgi darinātam vārdam**. Piemēram, tāpat kā no lietvārda *auglis* darināts *auglība*, no *raža* – *ražība*, tā no *adrese* veidots *adresība*, no *autors* – *autorība*, no *takts* – *taktība*. Pēc *akmenājs, smiltājs* parauga veidoti jaundarinājumi *bruģājs, grēdājs*. Pēc līdzības ar *ortopēdija, pediatrija* darināts *protēzija*. Pēc *dilonis* parauga darināti *salonis* ('slimīgs stāvoklis, ādas pietūkums, ko izraisa aukstums vai mitrums'), *dzēronis* ('slimīgs stāvoklis, ko izraisa alkohola pārmērīga lietošana').

Termini parasti ir lietvārdi. Lietvārdā katrā ziņā jābūt vismaz vārda saknei un galotnei. Bez tam var būt kāds piedēklis (arī vairāki piedēkļi) un priedēklis (parasti viens). No šīm vārddalām atbilstoši to nozīmei arī tiek veidoti vārdi. Tauta šo vārdrades

receptūru – vārdu modeļus – parasti apgūst dabiskā valodas lietojumā.

Visizplatītākais modelis, pēc kura veidota (un veidojama) noturīga atvasinājumu grupa, latviešu valodā ir procesa un rezultāta nosaukumi, kas atvasināmi no jebkura darbības vārda:

*maksāt – maksāšana – maksājums,
tvert – tveršana – tvērums,
dekorēt – dekorēšana – dekorējums.*

Vispārlietojamās vārdnīcās parasti dod darbības vārdus, no kuriem atbilstoši latviešu valodas sistēmai vienmēr iespējami attiecīgie lietvārdi. Savukārt terminu vārdnīcās parasti dod kādu no šādiem lietvārdiem, bet otrs lietvārds un darbības vārds vienmēr ir potenciāli iespējams. Tā, piemēram, ja ir darināts jauns procesa nosaukums *smilšstrūklošana* vienmēr ir iespējams rezultāta nosaukums, *smilšstrūklojums* un darbības vārds *smilšstrūklot*.

Ir arī tādi modeļi, kas retāk sastopami un mazāk pazīstami. Ar tādiem prot rīkoties tikai tie, kuriem bijusi lielāka vajadzība vai interese šos modeļus izziņāt: *laulāts – laulātība* (laulāto pāru statistikā); *iesūtīt – iesūtne* (datorterminoloģijā); *ļaudis – ļaudīgs – ļaudīgums* (piemēram, pilsētu ielās).

Sabiedrības attieksme

Kā sabiedrība vērtē jaunvārdus?

Spriežot pēc laikrakstā “Diena” 2004. gada agrā pavasarī rīkotās aptaujas par vārda *novads* piemērotību divu vai trīs pagastu apvienojuma

nosaukšanai (kā paredzēts administratīvi teritoriālajā reformā), jaunvārdi plašākai sabiedrībai nepatīk. Un, ja tā, tad, rodoties vajadzībai pēc kāda nosaukuma, vai nu jāiztiek ar esošajiem vārdiem, vai jāaizgūst no citas valodas. Diemžēl arī šai ziņā vienotību sabiedrības aptaujās izsecināt grūti. Parastais rezultāts – visai izteikta pretstāve. Ir dažādi viedokļi un atšķirīga, pat pretrunīga gaume. Pat kultūras darbinieki priekšroku mēdz dot “kičiem” (primitātēm) un “performancēm” (latviski *sniegums, veikums*), kā arī “pī-ā” (kas ir no angļu “public relation”, saīsināti “PR”, ko izrunā [pī-ā]) un pat “pablikrileišn” u. tml. nevārdiem. Vai tā būtu tāda kā augstāka kultūras izpausme pretstatā “bauru” latviešu valodai?

Ir jau tiesa, ka plašākai sabiedrībai vienlīdz sveši ir gan jauni aizguvumi, gan latviskie jaunvārdi un dažkārt pat agrāk plaši lietotie vārdi, kas doti dažādās vārdnīcās. Tomēr jaundarinājums, lai cik tas svešs, veidots no kaut daļēji pazīstamiem elementiem. Tas palīdz rosināt un attīstīt domu, labāk izprast kopsakarības. Salīdzināsim, piemēram, psiholoģijā aizgūto terminu “insaits” un vārdnīcās lasāmo *atskārtu* vai *atskārsme*. Vai daudzi spējam izprast aizguvuma “insaits” dziļāko jēgu? Bet *atskārtu*, cērums, saprotam?

Turklāt svešvārdi, gluži kā tādi imigranti pielīdzo latviešu valodu: tu paņem vienu, piemēram, “peidžeri”, bet tas “piepeidžerē” valodu vēl arī ar “atpeidžerēt”, “aizpeidžerēt”, “uzpeidžerēt” u. c. Vai arī – “čats”, kuram līdzī nāk “čatošana”, “čatojums”,

“čateris”, “čatotājs”, “čatīgs”, “čatīgums” un tā tālāk... Ar ko sliktāka ir mums pazīstamā *tērzēšana*? Kaut gan bieži tā tāda *plāpāšana* vien sanāk...

Pārmantojamība

Kas ir radoša personība? Kā skaidrots vārdnīcā, radošs ir ‘tāds, kas rada vērtības (parasti garīgās vērtības), tāds, kura rezultātā rodas vērtības (parasti garīgās vērtības)’.

Vai vārds ir vērtība? Ja tautas un valsts dzīvē valoda ir vērtība (jācer, ka to neviens neapšaubā), tad arī vārds kā valodas būvmateriāls ir vērtība. Un, ja tā, tad par tautas vērtību radītājiem pamatoti jāuzskata arī vārddarinātāji.

Parasti par radošām personībām, arī vārdradē, uzskata dzejniekus. Taču tiesības radīt jaunus vārdus ir arī citiem. Turklāt ne mazāk svarīgi kā dzejniekam radīt vārdus savu domu un emociju izteikšanai ir arī jebkuram zinātniekam vai tulkotājam ar dažādām nozarēm saistīto atziņu izteikšanai. Arī zinātnieks, radot jaunas taustāmas vai garīgas vērtības, ir radoša personība. Arī speciālists, kurš valodu papildina ar jauniem terminiem, ir radoša personība vārdu jaunradē.

Jā, pirms gadsimta bija Jānis Endzelīns un Rainis, vēl agrāk – Juris Alunāns un Atis Kronvalds... Un arī šai brīdī mūsu valodas attīstība neapstājas tikai tāpēc, ka šo personību vairs nav. Vēl ir dažs labs viņu skolnieks vai skolnieku skolnieks. Ir valodas speciālisti un citi interesenti, kuri rūpīgi iz-

studējuši vai vismaz iepazinušies ar šo personību vārdrades mantojumu un ir spējīgi arī mūsdienās piedāvāt itin veiksmīgus jaunvārdus. Šādas radošās personības mums ir dažādās nozarēs. Un daļa no tiem iesaistījušies LZA Terminoloģijas komisijas darbā.

Mežzinātnieks Miervaldis Bušs ir darinājis starptautiski patentētu terminu *brika* (tas atvasināts, izmantojot vārda *brikete* sakni un pievienojot tai galotni). Mežzinātnieks Pauls Sarma ir termina *dabssaimniecība* autors. Ilggadējais Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas vadītājs Rūdolfs Grabis ir termina *jaunattīstības valstis* autors, bet Aina Blinkena – termina *zinātība* un apzīmējuma *ārzonas* autore. Ilggadējais žurnālists un terminologs Aldis Lauzis darinājis vārdus *informacionāls, operacionāls, terminālis*. Ilggadējā terminoloģe Ruta Purviņa ir darinājusi vārdu *patēriņieciskums*. J. Endzelīna skolniece Rasma Grīse piedāvājusi vārdus *dzēronis, salonis*.

Diemžēl terminologu daudzu gadu desmitu individuālais devums īpaši nav analizēts, apkopots, precizēts. Sēdēs pieņemtie termini parasti ir kolektīvs devums, kad pēc īsākām vai garākām debatēm no kolēģu "piespēles" kādam izdodas pateikt to termina variantu, kurš sēdē tiek pieņemts un pēc tam publicēts vārdnīcā.

Tā kā šis raksts veltīts vārdu jaunradei un krājuma lasītājus varbūt interesē konkrēti vārdi, kādus terminologi ir darinājuši 20. gs. otrajā pusē, minēšu daļu no tiem. Šoreiz – tos, kurus, rediģējot dažādu

nozaru terminu vārdnīcas un sniedzot konsultācijas vai kopā ar kolēģiem diskutējot terminoloģijas sēdēs, kopš 1961. gada esmu piedāvājis speciālā lietojuma valodas praksei. Esmu dzimusi 100. gadā pēc Ata Kronvalda, tāpēc uzskatīju par savu pienākumu sekot vārdrades klasiķa paraugam. Turpmāk minētie jaunvārdi apkopoti A. Kronvalda 160. jubilejas atceres gadā kā cieņas apliecinājums cilvēkam, kurš "par to, ko mīlēja un kam ticēja, būtu ļāvis sevi krustā sist..." (A. Kronvalds. *Kopotī raksti*. I sēj., 119. lpp.). Jaunvārdi izkārtoti pēc vārddarinājumu grupām. Ar zvaigznīti atzīmētie vārdi jau iekļuvuši vispārlietojamās (ne tikai terminu) vārdnīcās

-šana: atstarpošana, aizvirsmošana, aizslepenošana, atslepenošana, *dzeltināšana, *mīkstēšana, *raupināšana, *siltināšana, *smadzināšana;

-ums: *aprikojums, apvirvējums, sarminājums; skārums; *vispārējums; neielikums, nenobriedums; nepiekrāvums, neveikums;

-tājs atskavotājs;

-ība: grimstība, klātējība, nebojātība, *piecietība, *pleicība, *rūkamība, *sagulstamība, *vērstība; arhīvniecība, remontniecība;

-n-, -tn-, -ātn-, -atn-: asotne, atstatne, dzertnis, *dzīvotne, iestrādne, iesūtne, izstrādne, *iztvai-
kotne, izvēlne, kasetne, *mazgātne, mazgātnis, *pie-

slīpnis, raktne, segnis;

-nieks: *apdarnieks;

-tuve: pārtītuve;

-aine: kārtaine;

-ājs: bruģājs, *grēdājs;

-iena: iedaliena;

-ene, -enis: sitene; galenis, kājenis;

Darināti jauni divdabji *stāvots, vidukļots*, kas potenciāli paredz jaunu darbības vārdu lietošanu.

Pievienojot galotni saknei vai celmam, darināti: *spilga* (sīks spīguļojošs dekoratīvs rotājums apģērbim), *dzese, atrise, izmete, spīds* (glezniecībā), *sprauds, smagris* (zobena detaļa).

Ar priedēkļiem atvasināti: *aizpagalms, atklāsts, atsolis, atšķidrums, attvaiks, atūdens, sadancis, uzgrope*; arī *atkritas, izskalas* (abi ar negatīvu, nederīguma nozīmes niansi).

Jauni īpašības vārdi atvasināti ar:

-īgs: izplatīgs, saskarīgs;

-ējs: ārupējs, iekšupējs.

Kā jauni salikteņi piedāvāti: *ilgtspējīgs* un *ilgtspējīgums, mijmaiņa, tiešraide, paminkaltava, smilšstrūklošana*.

Izmantojot aizgūtas vārddaljas, darināti: *kvalitatīvitate, programmatūra, mononīmija, mononīmisks, mononīmiskums, protēzija, terminēma, funkcionēma, deklarants, emulgants, papete, dokumentoloģija, translatoloģija, ludotēka; adefisāls, diafragmāls, grupāls, tekstuāls, tipāls; gravitārs; reanimatīvs, rezonaatīvs; reanimobilis.*

Atis Kronvalds savu rakstu nobeigumos mēdza uzrunāt sabiedrību, aicinot nesmādēt latviskos vārdus, bet plaši tos lietot: “Tos jaunvārdus, kuri pēc mūsu valodas likumiem pieklājīgi izaudzināti, – tos lūdzami velti nesmādēsim, bet apkopsim viņus, runā un rakstos ieņemdami” (“*Baltijas Vēstnesis*”, 1869, 59).

*

Reizē ar Latvijas pievienošanos ES dalībvalstu saimei sākas jauns laikmets. Ienākusi arī jauna paaudze, kura priekšroku dod tirgus, nevis garīgajām vērtībām. Valodas lietojumā tas katrā ziņā ienesīs pārmaiņas (jau tagad latviskas latviešu valodas vērtes vietā ienākuši personiskie reitingi).

Mūsu tautas valoda pieredzējusi daudz pārestības, tomēr joprojām nav salauzta. Vēlēsim savai valodai un tautai noturīgu pastāvēšanu un ilgtspējīgu attīstību cauri nākamajiem gadu desmitiem un simtiem.

Anna Vulāne

Kā no pārplnības raga

jeb pasaules samērošana latviešu frazeoloģismos

Cilvēks nosauc vārdā pasauli – dažādas reālijas, parādības, īpašības, darbību, apstākļus, atspoguļojot šajos nosaukumos gan to, ko būtisku saskatījis konkrētā objektā, kādu līdzību ieraudzījis, gan arī to, kāda attieksme radusies pret attiecīgo būtni, priekšmetu, rīcību. Ikvienas valodas nominatīvās vienības glabā iepriekšējo paaudžu pasaules redzējumu, valodā ietvertu vērtību sistēmu un ļauj nākamajām paaudzēm ne tikai izmantot šo bagātību, bet arī, iedziļinoties vārda jēgā, izzināt savu senču domāšanas, pasaules uztveres īpatnības. Attieksmi pret pasauli var izteikt gan tieši, izmantojot leksēmu, tās semantiskās iespējas, gan arī aprakstoši – ar frazeoloģismiem, sakāmvardiem, parunām un citiem izteikumiem.

Dažādu reāliju īpašību salīdzināšana un secinātā vispārīnāšana vārdā, raksturojošā vārdu savienojumā vai īsā, kodolīgā atziņā novērojama jau kopš seniem laikiem daudzās valodās. Piemēram, latvieši, lietuvieši pamanījuši, ka raksturīga *pieneses* pazīme ir tās

baltā, pienam līdzīgā sula, čigāni, poļi, krievi pievērsuši uzmanību pieneņpūkām (*phurdval?*; *dmuchawiec*; *oduvančik*), kuras var nopūst, vācieši saskatījuši aizvērtā zieda līdzību ar lauvas zobu (*Löwenzahn*), savukārt angļiem šķitis svarīgi atspoguļot valodā divas būtiskas pieneses pazīmes – aizvērtā zieda līdzību ar lauvas zobu (*dandelion*) un izplaukušā pieneses zieda līdzību ar ziedošu bumbu (*blowball*). Poļi ārstniecības pienenēm devuši arī otru vārdu *mniszek*, kas liek domāt par saistību ar mūkiem vai nu baltā tērpa dēļ, vai arī tāpēc, ka mūki vākuši pieneses zālēm. Latviešu un citu valodu izloksnēs vērojama vēl lielāka nosaukumu daudzveidība un līdz ar to – pasaules skatījuma dažādība. Līdzīga aina paveras arī frazeoloģijā, kas atspoguļo stereotipiskus priekšstatus par cilvēku, dzīvnieku, priekšmetu raksturīgākajām pazīmēm, piemēram, *lapsa* latviešiem saistās ar viltību, bet angļiem – ar gudrību. Laika gaitā šīs īpašības tiek vispārinātas, savukārt salīdzināšanai izmantotais objekts kļūst par to etalonu. Tā pamatā ir novērojumi, ikdienas, kultūrvēsturiskā pieredze, apkārtējās pasaules un cilvēka īpašību vērtējošs salīdzinājums, samērošana, kā rezultātā tiek izvēlēts kāds objekts ar tam raksturīgām tipiskām pazīmēm, kas atbilst īpašības izpausmes kritērijiem vai nu relatīva ideāla, vai arī maksimālas intensitātes līmenī. Tāpēc tas var kalpot par etalonu, respektīvi, paraugu cilvēka priekšstatu sistēmā, lai spilgti, metaforiski, bieži vien sakāpināti, raksturotu kāda objekta pozitīvi vai negatīvi vērtējamu īpašību, izsakot vienlaicīgi at-

zinību vai nopelumu, piemēram, latviešu frazeoloģijā *zelts* ir kaut kā ļoti laba, vērtīga, kvalitatīva mērs, *niedre* – slaiduma, taisnuma, trausluma, *bazūne*, *tirgus* – skaļuma, trokšņa, *ērgļa*, *vanaga redze* – labas redzes etalons. Viens un tas pats etalons var simbolizēt atšķirīgas īpašības un, atkarībā no situācijas, kalpot dažāda vērtējuma un attieksmes izteikšanai, piemēram, frazeoloģisms *kā galoda* atkarībā no konteksta izsaka gan augstas kvalitātes nozīmi ‘ļoti gluds’ (*ceļš kā galoda*), gan arī ļoti negatīvu raksturojumu - *sirds kā galoda* ‘ļoti cieta, nežēlīga’.

Reizēm etalona nosaukšanai izmantota plašāka konstrukcija, kurā ietilpst ietekmētājfaktora nosaukums un darbības vārds divdabja formā, piemēram, *vājš, kā caur adatas aci izvilks*. Turklāt šādos gadījumos īpašības vārdu var arī neminēt.

Bieži vien paralēli minētajām konstrukcijām vai semantiski metaforiskā ziņā līdzvērtīgi tām funkcionē arī konstrukcijas, kurās izteikts uzvedības, rīcības vērtējums, piemēram, *X velkas kā gliemezis // lēns kā gliemezis*, respektīvi, raksturīga pazīme tiek izteikta nevis ar apzīmētāju, bet gan ar izteicēju, vispārinot pazīmes izpausmes veidu.

Pilnīgāk subjekta un objekta līdzīgums atklājas salīdzinājuma konstrukcijās, piemēram, *viltīgs kā čūska, dzīvo kā divi balodīši, piezīdies kā dēle, dzied kā laksīgala*. Ja etalons kultūrā un valodā nostiprinājies, runā bieži vien vairs netiek nosaukta īpašība, pazīme, minēta tikai tā konstrukcijas daļa, kurā atrodas etalons, piemēram, *jauniņais staigā kā pāvs, kakls kā dzērvei, meita kā glodene, istaba kā*

cūku rakumi, graudi kā siļķes.

No *Latviešu frazeoloģismu vārdnīcas* (A. Laua, A. Ezeriņa, S. Veinberga) ekscerpētais materiāls liecina, ka par etalonu parasti izvēlēti dažādi priekšmeti, dabas objekti, parādības, floras un faunas pārstāvji, kā arī persona (tās sociālais stāvoklis vai etniskā piederība), kuru tipiska vai arī iedomāta īpašība izmantota subjekta izskata, uzvedības, runas u.tml. raksturojumā ar frazeoloģismu. Plašāku grupu veido zoomorfismi – frazeoloģismi, kuru galvenais komponents ir dzīvnieka, putna, kukaiņa nosaukums. Cilvēku un faunas pārstāvju īpašību salīdzināšana dažādās valodās vērojama jau izsenis. Frazeoloģismi liecina – katram etnosam ir izveidojušies noteikti stereotipiski priekšstati par dažādu dzīvnieku raksturīgākajām īpašībām, turklāt pat vienas valodas ietvaros šie priekšstati var atšķirties, piemēram, *auns* latviešu frazeoloģijā ir mulķības, stūrgalvības, neattapības, bet Sinoles izloksnē – arī noslēgta dzīves veida, nesaprotamas runas, pieņemtajām normām neatbilstošas uzvedības etalons.

Etaloni no faunas pasaules parasti izmantoti vērtējošam salīdzinājumam. Lielākoties raksturots un novērtēts cilvēka ārējais izskats (*neglūtais pīlēns*), fiziskie dotumi (*gara kā slieka*), dažādas rakstura īpašības (*slinka kā gov, čakla kā bite, līp kā dēle*), spējas (*acis kā kaķim*), intelekts (*cāļa galva*), jūtu un emociju izpausmes intensitāte (*zviēdz kā ķēve*), uzvedība, rīcība (*sēž kā vista uz olām, dīc kā ods, kūko kā bada dzeguze*). Šīs grupas frazeoloģismi lielākoties raksturo cilvēku no negatīvās puses,

piemēram, *bailīgs kā zaķis, vilks avju drēbēs, lem-
pīgs kā lācis, nikns kā lūsis, ķērc kā krauklis, rijīgs
kā pīle.*

Materiāla analīzē secināts, ka latviešu valodas
frazeoloģijā izmantots ļoti plašs etalonu klāsts:
aktivitātes, veiklības etalons ir – *atspole, šaudīkla,
bezdelīga, cielava, zebiekste, zutis, zibens, dzīvsu-
drabs, ūdenszāle;*

izveicības – *lūsis, vāvere, zaķis, kaķis, glodene,
čūska, adata, atspole;*

čakluma etalons ir *bīte, skudra, irbīte;*

augstas kvalitātes – *dzintars, zelts, eļļa, kanna;*

skaidrības, morālās tīrības – *dzintars, stikls;*

labas, ērtas dzīves – *Dieva auss, paradīze, pasa-
ka, ķeizara, ķēniņa dzīves apstākļi, niere taukos;*

skaistuma – *eņģelis, princese, Dievs, velns, bilde,
plūme;*

sievietes, parasti jaunas, skaistuma – *puķe, roze,
pujene, ābols, zemene, piens;*

staltuma, spēcīguma – *bajārs, briedis, ozols, lācis,
niedre, zārds;*

klusuma reprezentants ir – *baznīca, kaps;*

nelokāmības – *klints, krams, tērauds;*

cietsirdības – *akmens, koks, zvērs;*

spītības, ietiepības – *āzis, ēzelis;*

laiskuma, slinkuma – *pīle, govš;*

resnuma – *muca, siena gabana, kaudze, baļļa,
bluķis, blāķis, vepris;*

pārmērīga tievuma – *asaka, maikste, īlens, kārts,
žagars;*

nesakoptības, netīrības – *cūka, vepris, kājauts,*

Ēzavs;

burzmas, trokšņainības – *tirgus, lapseņu pūznis, bišu strops, Bābeles tornis;*

pļāpīguma – *žagata, tirgus sieva, putras katla vārīšanās;*

uzbāzības – *nāve, piķis, dēle, ēna, aste, ērce, uts, siseņu bars, ods, muša;*

padevīguma – *jērs, aita, auns, vasks;*

glēvuma – *teļš, beka;*

bailīguma – *zaķis;*

sliktas, smagas dzīves – *elle;*

noslēgtības, vientuļa dzīves veida – *āpsis, ezis, arī lācis;*

lepnības, iedomības, lielīguma – *barons, junkurs, kungs, ķeizars, ķēniņš, pāvs, tītars, gailis, ķipsis, pūslis, pūpēdis,*

niknuma, ļaunuma – *pūķis, zvērs, zebiekste, vilks, velns, lūsis.*

Minētie piemēri nebūt neaptver visu etalonu un to konotēto īpašību klāstu. Tie tikai parāda, cik daudzveidīgs un bagāts pasaules redzējums guvis atspoguļojumu valodā, cik plašs ir to īpašību klāsts, kuras mūsu senčiem šķitušas tik nozīmīgas, ka samērotas ar citu apkārtējās pasaules objektu īpašībām un jau jaunā – spilgtākā kvalitātē iemiesotas latviešu frazeoloģismos.

Dace Markus

Valodā starp sapņiem un realitāti

Bērnība ir radošu darbību laiks, arī valodas attīstībā. Pasaule apkārt bērnam ir tik pārsteidzoša, ziņkāri un zinātkāri veicinoša, daudzveidīga! Šī pasaule ir jāiepazīst, jāapgūst, arī jānosauc vādos, bet vārdu vēl nepietiek. Līdzīgas asociācijas rodas, lasot, kā I.Ziedonis aprakstījis pirmsdzejoļa stāvokli, ko varētu salīdzināt ar šūpojošo sajūtu: „...it kā tu būtu šūpulī, vēl neko neapjaustu un neizprastu – vēl tu esi pirmatnēji mazs, kā bērns, dzirdi it kā melodiju, bet vārdus vēl nesaproti. Bet drīz tu tos sapratīsi. Ir jānāk vārdiem, kas izteic šo pašu dvēseles stāvokli, kas jau ritmā un noskaņā pār tevi valda.” (Ziedonis, 7.) Un bērns sāk runāt a, ā, mm, la, ma, mama, mamma..., viņš veido vārdus un darina savus nosaukumus trūkstošo vietā. Dažos gadījumos viņš intuitīvi atdarina kādu jau valodā eksistējošu modeli, vēl kādu dīvainu vārdu radījušas izrunas grūtības, bet citreiz viņš izmanto skaņu atdarinājumus. Tā, piemēram, kaķis bērnam ir kakcis, kis, kisis, mimīdijs, mjauva, mincis, mincītis, minka, murris, ņauava, ņauka, ņauņau, ņauņaus, ņauņavis, ņauņis, ņauris, ņauva, ņava, ņavis, ņā, ņurra, suns ir au au, auva, auvucis, ava, uh

uh, vaucis, vaulis, vauva, vauvaļa, vauvavis, vauvi, vauviņš, vauvucis, vava, vavaka, vavucis, no vistas saukšanas vai kladzināšanas radušies cipa, cipiņa, kāka, kā kā, kika, kiki, kluka, kokīte, koko [koko:], koka [ko:ka], kuka, kukste, tetete, tiba, tibiņa, tipa, tipiņa, tita, titiņa, titucis `vista`, kāds divgadīgs bērns gan vistu, gan gaili apzīmējis vienādi – kukū, bet govs ir muā, mumuka, mumū, mūja, mūma, mūmaļa, mūme, mūmīņa, mūna, mūva, mūviņa, mūvīte, mūtaļa, mūtila, mūtiņa, mū mū, savukārt zoss kļu-vusi gaga, gagaga, gāga, gāgucis, bet pīle ir peka, pēķa, pēk pēk. Cālis kā mājputns, tomēr maziņš un viens no titu vai tibu dzimtas, ieguvis salikteņa vārdu tipgāga, bet tiek saukts arī cipa, čiepiņa un tibiņa, savukārt iaā, iii, gagū, kikerags, kikerags, kikī, kikiļiģū, kiks, kīkis, koko, kukī, kukū, kulekams, tet-edetē, tibis, titis vai krikris ir gailis, ar bulbis, bul bul apzīmē tītaru, bet klāka ir stārķis, ūja -- balodis, kvaka, kvāka ir varde, bet kik kik, puks, tiktaks, tikšis, tiktiņš, tiki taki, tika, tikata, tikis, tiktaks, tik tik, tita, ti ta -- pulkstenis. Skaņās bērns atdarina ūdens tecēšanu buļ buļ, buļumbuļ `tek, ūdens`, zvanu skaņas dzinn, no tā radies dzindze, dzindzētājs, dzindzināmais `zvaniņš`, drebināšanos no aukstuma brr `salst`, tāpat gan tiek saukta arī mašīna, dažreiz arī du dū, dringa, drr, bu bū, bum bum, būva, bvvv, brum brum, bibī, bībaka, bībis, bhr, ennenī, ru rū, zizza, uva, ūva, utū vai tu tū, atdarinot tās motora vai taures skaņu, arī dūdelis, du du, du dū, tuka tuka, tu tū un tutu `vilciens` radies no skaņu atdarinājuma, ir kukuka, kukūze, kūkodze `dzeguze` un krākulis,

krakva vai karra `vārna`, čiviņa, čivulis, čivs vai piu piu `putns`, puk puks vai fuk fuk `ezis`, kvīka, ruka, rukīte, urkata, urš `cūka`, tuktuks `dzenis`, no lapsēņu sīkšanas bzz radušies lietvārdi bizzene un bizenīte `lapsene`, līdzīgi arī zīza, zumme `bite` un bizonis `dundurs`, no sauciena zirga apturēšanai prr! radušies vārdi prūva un prušiņa `zirgs`, no pamudinājuma zirgam nū! radies apzīmējums nūva, arī noo `zirgs`, bet no zirga pakavu trokšņa atdarinājuma – dapadapa, kap kap `zirgs`, toties mē-tante savu vārdu ieguvusi no tā, ka viņai piederējusi kaza – mē, mēmiņa, mēma `kaza`, bebe, bēja, meka ir aita u.tml. Arī darbības vārds tukināt `sist, dauzīt, klauvēt` radies no skaņu atdarinājuma tuk tuk. (Sal. Markus, 34--35.)

Pieaugušā prāts, jūtas un ķermenis jau ir ar iepriekšējo pieredzi, bērnam pārsvarā viss ir jauns, viņš izmanto savas nelielās koncentrēšanās, uzmanības un izpratnes spējas, lai radītu valodu. Protams, ik dienas iespējams apgūt arī to, kas skan citu cilvēku runā, iespējams saprast un atdarināt. „Ir zināma regulāra secība, kādā (arī latviešu) bērns apgūst savu pirmo valodu. Bērns saprot kādu vārdu vai frāzi agrāk nekā pats spēj šo vārdu vai izteicienu pateikt,” rakstījusi Velta Rūķe-Draviņa. (Rūķe-Draviņa, 13) Tātad vārdus bērns gan mācās no citiem, gan veido pats. Viena no svarīgākajām valodas funkcijām neapšaubāmi ir sazināšanās funkcija. To, cik ļoti mēs vēlamies paust citiem savas domas, pastāstīt, pārliecināt, apspriest, saņemt informāciju, dalīties pieredzē, izkliegt dusmas, iečukstēt

noslēpumus, izteikt emocijas, rāda jau maza bērna pirmie centieni izrauties no klusuma un kaut ko pavēstīt pārējiem cilvēkiem. „Vārds dzimst klusumā, apziņas pirmvalodiskajā haosā, par kuru tik vien iespējams pateikt, ka tas ir; tā esamību var uztvert arī kā ceļu no šī pirmsvārdiskā haosa uz sakārtotu vārdisku kosmosu.” (Berelis, 39.) Valoda ir tas, kas palīdz veidot emocionālu saikni ar cilvēkiem, nereti bērns sarunājas arī pats ar sevi, paralēli kādai darbībai, viņš izsaka ar to saistīto domu. Dažreiz ar savu vēlēšanos palīdzēt mēs pasteidzamies un neļaujam pašam bērnam izdomāt, ko un kādos vārdos viņš grib teikt, jo „vārds dzimst klusumā”, bet klusumu mēs, pieaugušie, traucējam. Gluži kā augstskolas eksāmenā, kad ir vēlēšanās ātrāk pateikt studentam priekšā pareizo atbildi (cik ilgi var gaidīt!), bet pauze tik bieži ir bijusi noderīga, un studenta prātā paspējusi rasties kāda pavisam oriģināla doma. Vārda un domas sakars un pretstatījums ļoti tieši izpaužas septiņgadīgā Artūra un māmiņas vienkāršā dialogā.

Māmiņa: *Šoreiz būs tā, kā es teikšu, nevis tā, kā tu domā!*

Artūrs: *Tavi vārdi pret manām domām. Hm... interesanti!*

Nevar apgalvot, ka vienmēr uztveram bērna pateikto atbilstoši viņa domai. Pieaugušie dažkārt pārprot cits citu, bērna valodas izteiksmes līdzekļi ir vēl ierobežotāki. Trīsgadīgā Dāvja māmiņas brālis

Vitālijs ir jūrnieks, vecmāmiņa jautā: *Dāvi, kad Vitālijs būs mājās?* Dāvis: *Kad jūra beigsies, būs mājās.*” Un mēs varam tikai minēt, vai *jūra* Dāvim ir *kuģošanas* sinonīms vai arī iztēlē radīts tēls, kuram pārbraucot (kuru pārkuģojot?) jūrnieks atgriežas mājās.

Spilgta bērna iztēle ir tā, ja četrgadīgais Marts kategoriski paziņo: *Es Salatēvu nesveicināšu, jo Salatēvam ir ledainas rokas un ledainas dāvanas, bet Ziemassvētku vecīšiem tādas nav.*” Dažkārt bērns savu iztēli atklāj skaņās vai krāsās. Audzinātāja vaicā, kāpēc Lienīte krāso melnu ābolu. Lienīte atbild: *“Tas ir saindēts ābols.”* Iztēle nav noslēgts, izolēts process, to ietekmē īstenības iespaidi, piemēram, fantāzijā dažkārt savijas vairāku pasaku elementi un dzīves reālās situācijas. Trīs gadu un astoņu mēnešu vecumā Marts stāstījis pasaku par Ansīti un Grietiņu, taču beigas iznākušas atšķirīgas no lasītā:

Un tad, kad Ansītis un Grietiņa bija pie durvīm, viņi ieraudzīja tēti raudam. Tad tētis teica: “Kur jūs, mīlie bērniņi, palikāt?” “Zini, mēs lasījām malku un tur tad kaut kas iespīguļojās.” Un tad viņi pastāstīja par to raganu. Vēlreiz visi aizgāja uz to mājiņu un sazāģēja restes. Tagad tā bija labā mājiņa. Tur varēs dzīvot septiņi rūķīši.

Arī piecgadīgais Ričards pasakai par Sarkangalvīti izdomājis semantiski interesantas beigas, tajās adataināis kastanis noder par adatu:

Vilks ļoti piekusa, staigāja kā kaķis mazs. Kā skrēja, atkal pārplīsa vēders. Noķēra vistu, ielika vēderā, atrada kastani un sašuva ar to pats sev vēderu. Un dzīvoja tālāk.

Ļoti daudzās reizēs tieši dzīves vērojumi ir dominējošie, bērna iztēle tos tikai papildina.

Inese (apēdusi ābolu ar visu serdi): *Tagad man vēderā izaugs ābele un zari nāks no mutes laukā!*

Jānis: *Nē, neizaugs, jo ābelei vajag sauli.*

Sešgadīgā Anete pirmo reiz gājusi viena pati uz veikalu, pēc tā stāsta māmiņai par pārdzīvoto: *Man piesējās divi puikas un prasīja, vai es esu čigāniete vai latviete. Es nesapratu, kāpēc viņi domāja, ka esu čigāniete, laikam tāpēc, ka man mutē priekšā nav zobu?*

Nenoliedzami, valodas apguve ir radošs process. Nekad nebūs iespējams parādīt visas valodas variācijas, ko var radīt bērns, -- to ir bezgala daudz, jo bezgala dažāda ir bērna iztēle, skaistuma un taisnīguma izpratne un bezgala bagāta var attīstīties viņa jūtu pasaule.

Bērna valoda tomēr ir kā vienkāršots pieaugušo valodas variants, tātad samērā unificēta sistēma ar raksturīgām gramatiskām pazīmēm, bet vienlaikus tā ir estētiski baudāma, tēlaina. Jā, valodā atbilstoši bērna nelielajai dzīves pieredzei atklājas ļoti tieša pasaules uztvere, bet tajā ir vieta arī bērna fantāzijai un sapņiem. O.Vācietis, atbildot uz intervijā uzdotu

jautājumu, savlaik teicis: „Sapnis operē ar reālās pasaules detaļām, saburdams tās nereālās attiecībās. Tieši pēdējais pārstāstā neizbēgami pazūd. Sapnis vienlaicīgi ir reāls un irreāls, apziņas un zemapziņas radīts.” (Vācietis, 226.) Cik gan bieži mēs cenšamies izstāstīt kādam savu sapni tūlīt pēc pamošanās, jo mirkli vēlāk tas jau ir pagājis, un atstāstījumā iespējams kombinēt vairs tikai kādas sapņa drumstalas!

Četrgadīgais Žanis steidz stāstīt vecākiem naktī redzēto sapni: *Es peldēju jūrā, tur bija čūska. Es bēgu no viņas un iesitu tai pa aci!* Gan bailes, gan atstāstītā darbība ir iespējama bērna dzīvē, kamēr jūra un čūska šai stāstā liecina par iztēli. “Iztēli var nosaukt par plastiska, dziļa un oriģināla pasaules redzējuma un pārveidojuma instrumentu.” (Tabūns, 149.) Bērns savā iztēlē bieži pārsteidz mūs ar oriģinālo pasaules redzējumu, viņš vēl nezina, kā šo pasauli redz citi – pieaugušie. Iztēle ir cilvēka psihes neatņemama daļa. Apzināti vai neapzināti mēs visi esam iztēlojušies gan dažādus dzīves momentus, gan savas darbības rezultātus, iztēle nereti ir palīdzējusi izkļūt no šķietamas bezizejas, orientēties haotiskajā vai nesaprotamajā, tādējādi esam radījuši ko nepieredzētu, sekmējuši attīstību. Iztēlei ir milzīga nozīme jaunradē. Un vēlreiz gribas atgriezties pie domas, ka bērna valodas attīstībā atspoguļojas gan ļoti tieša pasaules uztvere, gan jaunrade. Nav brīnums, ja pēc ieteikuma zīmēt kaķi bērns uzliks kaķi uz lielākas papīra lapas un centīsies ar zīmuli apvilkt tā kontūras. Ja māmiņa teikusi mazajai meitai: *Met to puķi ārā!*, domādama, ka meita

izņems puķi no vāzes un iemetīs atkritumu spainī, viņa var būt patiesi pārsteigta, kad meita atvērs logu un izmetīs puķi **ārā!** Mazam bērnam būs vēl lielākas grūtības saprast teicienu *Izmet to no galvas!*. Tomēr viņam ir nepieciešamība runāt, viņš grib dalīties savā nelielajā pieredzē, grib jautājot vairāk uzzināt, viņš no visas sirds vēlas pastāstīt to, ko domā, ko jūt, ko iztēlojas. Ja bērns jau iegaumējis kādu vārdu, viņa izpratnē ir arī vārda nozīme – pamatnozīme vai kāda cita, varbūt pat pārprasta nozīme. Viņa vārdu jaunrade atbilst semantiskās derivācijas principiem, piemēram, neuztverot atšķirības starp sievieti un vīrieti, viņš abus var apzīmēt ar vienu no šiem vārdiem, paplašinot vārda nozīmi, viņš tā var nosaukt arī bērnu, tātad -- cilvēku, varbūt nozīmes paplašinājums vēl pieaug, bērns sāk tā nosaukt grāmatu, ja tajā ir cilvēka attēls un vēl daudzas citas parādības, kas saistītas ar cilvēku. Pirmie bērnu vārdi bieži apzīmē veselās, nesadalītas situācijas, piemēram, bērna izteiktais *ai, ai* var apzīmēt sāpi, sāpīgo vietu, dezinficējošu smērīti, medmāsu un poliklīniku. Ļoti bieži bērni izmanto kādu jau zināmu vārdu līdzīgas darbības apzīmēšanai, ja nav zināms atbilstošais pieaugušo lietotais vārds. Tā radušies teicieni *nomizoti zīmuļi, nomizotas zivis, nopļauti mati, saburzīta seja, glēva gumija, krunkains ceļš, aizpogāt logu, malkas cepšana, medus muša, cilvēku remontētājs, skudriņas dzīvo čupā, zoles sagāzās, barība brālim, mamma vannā* (solārijā) u.tml. Bieži nozīmes pārpratumu sekmējis līdzīgais vārdu skanējums, piemēram, *pils drupačas`dru-*

pas', *ciemiņi aizgāja uz palodzi 'lodžiju', pārsprāgusi (pasprukusi) pele* u.tml. Skaniskās līdžības dēļ samērā bieži bērni jauc jēdzienus *dzīvnieki* un *dzīvas būtnes*. Šī novērojuma ilustrēšanai divas sarunas.

Audzinātāja: *Kādi dzīvnieki dzīvo laukos, palīdz cilvēkiem strādāt un ar tiem var vizināties?*

Māriņš: *Jāņonkulis.*

Lauris: *Visstiprākais ir lauva!*

Jānis: *Nē! Visstiprākais ir Lāčplēsis!*

Lauris: *Nē, lauva!*

Jānis: *Nē, Lāčplēsis!*

Auklīte: *Lauri, bet tu taču reiz teici, ka visstiprākais ir tavs tētis?*

Lauris: *Jā, auklīt, bet šoreiz mēs par dzīvniekiem!*

Līdžīga izpratne bijusi arī četrgadīgajai Arnitai. Arnita: *Es sapņoju par visiem labiem dzīvnieciņiem: zirdziņiem, sunīšiem, kaķīšiem, salavecīšiem.*

Fantāzijai ir ļoti nozīmīga vieta arī bērna valodas attīstībā, to rosina filmu, pasaku un stāstu sižeti. Daniela (4 gadi) mazais brālītis Dāvids raud, Daniels kliegz: *Neraudi, es jau skrienu! Es esmu kopā ar tevi! Es esmu tavs varonis, neviens tevi neapvainos!* Dažādos radošos sacerējumos bērna fantāzija bieži savij kopā gan pieaugušo mācības, gan pašu izpratni par nozīmīgām morālām vērtībām, par labo, godīgo, palīdzīgo. Bērnu stāstījumos nereti dažādu zvēru, kukaiņu, putnu dzīve atgādina cilvēku dzīvi, jo tieši to bērni visvairāk redz un izdzīvo paši. Šīs domas

ilustrācijai četri piemēri. Fantāzijas un realitātes sajaukuma rezultātā mazajam Imantam (2 gadi 9 mēneši) uz darbu dodas arī ods:

Māmiņa: *Imantiņ, lūdzu, noskaiti dzejolīti par odu!*

Imants: *Nevaru!*

Māmiņa: *Kāpēc?*

Imants: *Ods aizgāja darbā!*

Mazās Sibillas pasakā par vilkiem rodamas ainas no cilvēku dzīves:

[..] *Viņi izdomāja palīdzēt mammītei. Un tāpēc arī mammīte bija ļoti godīga. Mazulīši mammītei arī palīdzēja. Un tāpēc viņi klausīja mammīti, un arī mammīte klausīja viņus. Bērnī, kad paaugās lieli, bija gudri. Viņi, kad bija mammas augumā, mācēja gaudot tā kā viņu mammīte. Tad viņi sauca kādu palīgā. Tad atnāca tētis un palīdzēja. Tad atgriezās tētis **darbā** atkal atpakaļ: "Sargājiet māti tagad atkal visu laiku!"*

Tradicionālajā pasakas sižetā par lapsu un vārnu septiņgadīgā Inese arī iekombinējusi cilvēku dzīves elementu.

Lapsa teica: „Man ir tavs gredzens.” -- „Nekas, tas jau tāpat bija viltots. Īstais gredzens ir pie manis.” Kopš tā laika lapsa un vārna dzīvoja pilnīgā naidā.

Sakaru starp cilvēku un dzīvnieku dzīvi atradis arī trīsgadīgais Oskars. Viņa māsiņa ir sportiste, Oskars fantazē, skatoties dzīvnieku enciklopēdijā ķengurus:

Tas ir somainis, kas skrien tikpat ātri kā māsiņa. Kad brauksim pie krustmātes, sameklēsim to ātro dzīvnieku un rīkosim sacensības!

Bērna fantāzija iesniedzas tieši nesasniedzamajā, bet reālās dzīves iespaidi to papildina:

Mākoņos ir cieta grīda, lai Dieviņam būtu, kur stāvēt!

(Ārā zibeņo un ducina pērkons.) *Ārprāts, ko tas Dievs dara!*

Fantāzija un tēlainā domāšana ir ļoti cieši saistītas. Bērnībā liekas, ka koki, puķes un dzīvnieki saprot cilvēku un varbūt pat runā, bērna vadītas rotaļlietas rīkojas kā dzīvas, ar tām tiek risinātas sarunas, daži bērni vairās uzkāpt puķītēm, jo viņām sāpēs, uzmanās, lai neuzmītu kādai sliekai dārzā vai kamenei pļavā. Manās bērnības atmiņās ir šūpošanās ar slaikiem alkšņiem. Vajadzēja uzrāpties, cik nu vien augstu varēja, un tad kopā ar galotni laisties lejā, atsperoties pret zemi. Tā varēja izbaudīt patīkamu atkalpacelšanos kā lidojumu, bet nekad nešūpojāties vienā alksnī divreiz – centāties pēc šūpošanās to atlikt un gaidīt, kamēr koks pats pilnīgi iztaisnosies, lai pāri nenodarītu. Līdzīgas rūpes nodarbinājušas divgadīgo Lindu, kura izgājusi uz

Iodžijas un ieraudzījusi atstātu pildspalvu: *Pildspalvai salst ārā, es nesīšu iekšā*. Savukārt trīs-gadīgais Artūrs pēc pieminekļa aptaustīšanas spriedis tā: *Valmieras puikām ir aukstas rokas. Jāsaka, lai iet mājās*. Savā iztēlē bērns pārveido sastingušo materiālo pasauli dzīvu būtņu tēlos, to sekmē vairāki ārpus valodas pastāvoši jeb ekstralingvistiski faktori, piemēram, rotaļas un spēles, kā arī dažādie folkloras žanri, it sevišķi mīklas un pasakas, kas rosina fantāziju. Psihologe R. Bebre, apcerot literāro jaunradi, rakstījusi, ka “svarīgs faktors bērna mākslinieciskajā attīstībā ir arī pēc iespējas lielāks daudzums dažādu iespaidu, kurus viņš gūst jau pirmajos dzīves gados, kad psihe ir visplastiskākā. [...] Daudzi bērniībā uztvertie iespaidi netiek skaidri apzināti, bet tie, uzkrādamies veido bagātu fondu – psiheš zemapziņas daļu, no kuras atsevišķas epizodes, tēli, noskaņas, kāda impulsa vai asociācijas ietekmē uzpeldot no zemapziņas līmeņa apziņas līmenī, vēlāk tiek izmantoti daiļdarbos” (Bebre, 9.). Tādējādi bērna iztēli veicina arī sarunas ar māmiņu, piemēram: *Parunājies ar sunīti, viņš tik skumīgi skatās uz tevi! Neplūc to puķīti, viņai sāpēs! Nemin skudriņai, lai viņa rāpo!* u.tml. Valodas attīstība ir ciešā sakarā ar fantāzijas tēliem, meklējot lingvistiskus līdzekļus savas fantāzijas iemūžināšanai, bērns pilnveido savu valodu. Līdzīgas sakarības uzrādījis B. Tabūns, aprakstot literāru darbību: “Prāts disciplinē fantāziju, rāda tai pareizo ceļu un mērķi, novērš tukšgaitu un neauglīgus zudumus. Bez prāta kontroles un vadības fantāzija kļūtu akla, nomaldītos

un apreibtu savā stihijā. Tēls nevar rasties no priekšstatu bezjēdzīgiem kombinējumiem. Tipizācijas un individualizācijas procesā realizējas iztēles un domas darbības vienība. Bez domas kā disciplinētājas līdzdalības iztēles darbs pārvērstos izplūdušās vīzijās un nesakarīgos veidojumos.” (Tabūns, 151.) Un bērns neapšaubāmi ir dzīva radība, kam piemīt prāts – cilvēks, tikai vēl maziņš, tādēļ viņā rodams gan cilvēkam raksturīgais tradicionālais un stabilais, gan neprognozējamais, tomēr tik saprotamais. Dažu bērnu radošā darbība iet arī to ceļu, kas ved uz daiļradi. Tā piecgadīgā Marta sacerējusi dzejolīti par rozēm – savā izpratnē par to, kas ir dzejolis (īsāki, ritmizēti izteikumi, sižets?):

Rozes aug līdz debesīm.

Visas rozes aug,

Tik lielas izaugušas –

Cik debesis.

Rozes – visa puķes,

Viņas paskatās uz manām rociņām.

Es nolaužu, aplaistu,

Lai tās uzziedētu.

Līdzināšanās tautasdziesmai jaušama sešgadīgās Kristīnes dzejolī:

Saule gāja raudādama,

Kad mēnestiņš atnāca.

Saule gāja dziedādama,

Kad mēnestiņš aizgājis.

Savukārt mazais Ivars rakstījis dzejolišus par dzīvniekiem:

Tiģerim bij' būris vaļā,
Izbēga tas no tā laukā,
Bebri ieraudzījis pļavā, ķepā noķēra tam asti
Un uz savām meža mājām
Pusdienām to aizvilka..

Visi esam pabijuši bērņībā, kur tik cieši saskaras realitāte un fantāzija, kur visiem gribas ātrāk izaugt lieliem un kaut ko labu paveikt. Kas būs bērns, kad izaugs?

Māmiņa: *Elziņ, kas no tevis iznāks, kad izaugs liela?*

Elziņa nedomājot atbild: *Es.*

Izmantotā literatūra

Bebre R. *Literārā jaunrade*. Rīga: LVU Red. un izdevniec. daļa, 1973.

Berelis G. *Klusums un vārds: Esejas un apceres par literatūru*. Rīga: Apgāds Daugava, 1997.

Markus D. *Bērņa valoda: no pirmā kļiedziņa līdz pasakai*. Rīga: Rasa ABC, 2003.

Rūķe-Draviņa V. *No pieciem mēnešiem līdz pieciem gadiem*. Stokholma, 1982.

Tabūns B. *Nepārtrauktība. Literatūrkritiski un literatūrteorētiski raksti*. Rīga: Liesma, 1986.

Vācietis O. *Ar pūces spalvu. Raksti, apceres, intervijas*. Rīga: Liesma, 1986.

Ziedonis I. *Garainis, kas veicina vārīšanos: Raksti, runas, studijas*. Rīga: Liesma, 1976.

Inita Vītola

**Daiļdarba valodas un interpunkcijas
analīze:
ceļā uz teksta satura izpratni**

Valoda ir līdzeklis, ar kura palīdzību mēs izsakām sevi, tā atklājot citiem (vai paši sev) personīgās domas, emocijas un attieksmi pret sakāmo. Labākais ceļš šādai pašizpaušmei – fiksēt aktuālo rakstiski. Ne velti daiļdarbam kā rakstveida tekstam ir ļoti sena vēsture: „Vissenākais pasaules literatūras slānis ir ēģiptiešu un šumeru-akadiešu kultūrā. Jau 50.—40.gs.p.m.ē. senie ēģiptieši piramīdās, statujās un tempļu sienās, kā arī atsevišķās akmens un māla plāksnēs iecērt hieroglifu tekstus – augstmaņu biogrāfijas, valdnieku vēsturiskos pierakstus, vēstījumus par faraonu uzvarām, ticējumus, pareģojumus, hronikas, zinātniskus un praktiskus norādījumus. 40.–30.gs.p.m.ē. sākas Divupes (Tibras un Eifratas) tautu šumeru-akadiešu rakstība.” [1, 24.lpp.]

Kaut arī literatūras vēsture iesniedzas tālā senatnē, daiļdarbu teksti par valodniecības izpētes objek-

tu ir kļuvuši samērā nesen. Šķiet, V.Humbolts (1767—1835) pirmais sācis runāt par valodu kā cilvēka pašizteiksmes veidu, kā apzinātu cilvēku jaunrades darbības rezultātu. Viņa idejas 19.gs. 2.pusē ļauj izveidoties psiholoģiskajam un estētiskajam virzienam valodniecībā (H.Šteintāls (1823—1899), B.Kroče (1866—1952), K.Foslers (1872—1949) u.c.). Šie valodnieki neizvirza uzdevumu īpaši pētīt daiļdarbu tekstus, tomēr daiļliteratūras valodu un stilistiska rakstura jautājumus iekļauj lingvistisko pētījumu lokā. [2, 8.—9.lpp.]

Pirmais latviešu valodnieks, kurš nopietnāk pievēršas daiļdarba valodas izpētei ir Kārlis Mīlenbahs (1853—1916). Lielu ievērību valodnieku un literatūras pētnieku vidū guvusi polemika presē par Raiņa „Fausta” tulkojumu 19.gs. beigās; K.Mīlenbaha rakstu sērija „Īss pārskats par latviešu dzejas valodu laikrakstā „Baltijas Vēstnesis”, kā arī polemika starp K.Mīlenbahu un dzejnieku V.Eglīti jautājumā par gramatiskās normas un radošās individualitātes attiecībām daiļdarbā. [Sk. 3, 134.—155.lpp.; 4]

Mūsdienu latviešu valodnieku pētījumos par daiļdarbu valodu galvenokārt tiek aplūkota leksika, t.i., vārds kā izteiksmes līdzeklis kāda autora daiļradē. Protams, vairāk vai mazāk t.s. „valodas jautājums” skarts arī literatūrkritiskajos rakstos un recenzijās par iznākušajām grāmatām (publikācijas žurnālā „Karogs”, žurnālā „Letonica: Humanitāro zinātņu žurnāls. Literatūra. Folklorā. Māksla”, laikrakstā „Forums”, izdevumā „Jaunākā latviešu literatūra”

u.c.). Joprojām vienīgā monogrāfija lingvistiskajā poētikā ir R.Veidemanes darbs „Izteikt neizsakāmo” [5] par dzejas valodu. Tomēr jāatzīst, ka pēdējos gados arvien biežāk valodnieki pievēršas noteiktu daiļdarba valodas īpatnību izpētei. Blakus A.Blinkenas [6], J.Rozenberga [2], M.Stengrevicas veikumam minamas arī A.Vulānes, K.Pokrotnieces, I.Narodovskas, A.Kotļarovas, S.Rumakas, A.Tišiņas u.c. autoru publikācijas dažādos zinātnisko rakstu krājumos [7].

Analizējot daiļdarba valodu, aktuāls ir jautājums par teksta uztveri (resp. -- jautājums par to, kā tekstu izprot rakstītājs un kā lasītājs). Līdz ar to jāpievienojas krievu valodnieka L.Ščerbas viedoklim, ka lingvistam jāpārzina kultūras vēsture un jābūt filologam, t.i., jāorientējas literatūrzinātnē, lai varētu veiksmīgi analizēt teksta valodu [8, 33.lpp.].

Daiļdarba teksta izpratnes sakarā atzīstams ir I.Arnoldas secinājums, ka daiļdarba uztveri nereti ietekmē:

- 1) lasītāja redzes viedokļa šaurība;
- 2) atomāra (analītiska), sintēzes principu ignorējoša, nekontekstuāla šī vārda visplašākajā nozīmē pieeja tekstam;
- 3) lasītāja neprasme vai nespēja izprast daiļdarba individuālo normu (gan literatūrzinātniskā, gan valodnieciskā aspektā);
- 4) zemteksta neievērošana jeb burtiskums teksta izpratnē un neprasme aizpildīt izlaisto informāciju;
- 5) aizspriedumi teksta interpretācijā. [8, 24.lpp.]

Valodnieciskajā aspektā interesi izraisa trešais iepriekš minētais punkts, kurā akcentēta daiļdarba valodas individualitāte. Acīmredzot ar to jāsaprot gan autora valodas individualitāte, gan konkrēta kultūrvēsturiskā perioda domāšanas īpatnību izpausme valodā un tās līdzekļu izmantojumā. Šai sakarā lingvistikā ir ieviests termins *daiļdarba individuālā norma* pretstatā gramatiskajam -- *valodas norma* [sk. 9, 74.-79.lpp.].

Ja norma ir likums, literārās valodas pamatlikums būtu pilnībā realizēt valodas komunikatīvo funkciju, bet daiļdarba valodas pamatprincips -- ar valodas palīdzību iedarboties uz cilvēku jūtām, gribu un prātu, kā arī paust autora jūtas, gribu, domas vai -- domu neesamību.

Var pievienoties R.Veidemanes teiktajam, ka “..sacerējuma individuālo normu katrā atsevišķā gadījumā pilnīgāk vai nepilnīgāk konstatē un noformē daiļdarba vērtētājs, ņemot vērā ne tikai un pat ne pirmām kārtām valodas normu, bet gan darba ētisko un estētisko ievirzi, emocionālo nokrāsu, tā vietu autora daiļradē un visā laikmeta sociālajā un mākslinieciskajā kontekstā. Šādā gadījumā, protams, nav izslēgts subjektīvisms, taču galvenais ir tas, ka valoda vairs netiek realizēta kā pašvērtība bez sakara ar tās funkciju.” [9, 74.-78.lpp.]

Gramatiskā norma kļūst fakultatīva un “..literārās valodas kategorija, citiem vārdiem, jēdzieni *literārs* un *neliterārs* vairs nav kritēriju jēdzieni, bet gan tikai raksturotāji jēdzieni valodas elementiem, ko autors lietojis atbilstoši saviem nolūkiem, savai idejiskai

koncepcijai” [10, 126.lpp.].

Jautājums par daiļdarba valodu, tās atbilstību vai neatbilstību normai latviešu valodniecībā aktualizējas 19.gs. septiņdesmito gadu beigās un noslēdzas ar A.Blinkenas, R.Veidemanes, M.Stengrevicas diskusiju žurnālā ”Zinātņu Akadēmijas Vēstis”.

Rakstā ”Valodas norma un daiļdarba individuālā norma” [9, 74.—79.lpp.] R.Veidemane pievienojas atziņai, ka daiļdarbā ārpusliterārās valodas elementi nav attaisnojami, ja tiem nav citas funkcijas kā vien ārējās oriģinalitātes radīšana, bet arī uzsver, ka daiļliteratūras vērtējums nav atkarīgs no tā, vai valodas norma tiek ievērota vai ne, un ka sacerējuma individuālās normas neatzīšana un literārās normas pārvērtēšana ir daži no iemesliem, kas apgrūtina teksta izpratni.

Diskusiju noslēdz M.Stengrevicas raksts ”Dažas pārdomas par daiļliteratūras valodas un literārās valodas sakariem” [11, 71.—79.lpp.], kurā izteikti šādi secinājumi:

- 1) daiļliteratūras valoda nav autonoma, tā ir organiski saistīta ar literāro valodu, kas nodrošina daiļdarba funkcionēšanu sabiedrībā;
- 2) valodas elementu atbilstība vai neatbilstība daiļdarba tekstam nav nosakāma, vadoties vienīgi pēc literārās valodas normu kritērijiem;
- 3) ja lasītājam nav nepieciešamās sagatavotības pakāpes literāra teksta uztverei, par daiļdarba vērtējošo kritēriju kļūst viņa apziņā esošās zināšanas par valodas sistēmu un literārās valodas normu, un normai neatbilstošie valo-

das elementi tiek noliegti vai atzīti par literārā tekstā nepiemērotiem.

Šajā diskusijā tika rastas atbildes uz būtiskākajiem jautājumiem par daiļliteratūras un literārās valodas attiecībām un divu savstarpēji saistītu normu pastāvēšanu, to lomā teksta uztverē.

Daiļliteratūras valodā neapšaubāmi atspoguļojas laikmeta kultūra un emocionālā dzīve, kas ietekmē ne tikai leksikas, bet arī visu citu valodas struktūras elementu un komponentu (fonētisko un fonoloģisko, gramatisko, tekstveides) lietojumu. Respektīvi, ikvienu mākslas veidu, arī literatūru, iespaido noteikts cilvēka, sabiedrības un kultūras attīstības periods: „Katrš laikmets rada savu sintaksi, savu leksikoloģiju un arī savu semasioloģiju, jo valoda mainās [un tiek aktualizēti dažādi valodas konstituenti – *I.V.*] atkarībā no pašas tautas civilizācijas progresā.” [12, 45.lpp.] Un ne vienmēr pietiekami ir novērtētas teksta satura grafiskās izpausmes iespējas.

Viens no pirmajiem, kurš latviešu valodniecībā pievērsies interpunkcijas izpētei literārā tekstā, ir A.Ozols rakstā “Interpunkcija ‘Latvju Dainās’” [13, 289.–305.lpp.]. Kr.Barons, pierakstot un kārtojot tautasdziesmas (1.sējums izdots 1894.gadā), ir radījis dainām atbilstošu interpunkcijas sistēmu tajā laikā, kad latviešiem pašiem vēl tikai veidojās zinātniska gramatika (K.Mīlenbaha “Teikums” publicēts 1898.gadā). Kā atzīst A.Ozols, Kr.Barons ievērojis tā saucamo konteksta sintaksi interpunkcijā (īpaši četrindēs) un, **vadoties pēc satura attieksmēm**, lietojis dažādas pieturzīmes gramatiski vienādos teikumos.

[13, 302.lpp.]

Ar intonācijas palīdzību iespējams „..paust izsakāmās domas satura jēdzieniski stilistiskās nianses un runātāja [rakstītāja -- I.V.] attieksmes pret izsacījumu, un runas intonatīvajam dalījumam ir ciešs sakars ar tās strukturālo dalījumu..” [14, 114.lpp.]. Tomēr intonācija saglabā zināmu autonomiju tekstā un, kā norāda L.Ceplītis, būtiskāk to ietekmē runas situācija, mērķis, uzdevumi, kurus nosaka autors, nevis runas gramatiskā puse [15, 213.lpp.]. Ja teksta gramatiskā saikne vairāk attiecas uz īsāku nogriezni -- parasti teikumu, tad intonatīvā un semantiskā puse ir saistīta ar visu tekstu kopumā [16, 33.lpp.]. Turklāt daiļliteratūras teksta galvenā funkcija ir nevis komunikatīvā (respektīvi, loģiski informatīvā), bet emocionāli estētiskā (tā galvenokārt atbild par satura iedarbību uz lasītāja jūtām). Rakstos intonācijas neapzīmē, bet tās ir atskārstamas no konteksta un izmantotajām pieturzīmēm.

Vadoties pēc gramatiskā principa, ar pieturzīmju palīdzību mēs varam precīzi izteikt domu, padarām to vairāk vai mazāk viennozīmīgu, kas ļoti nepieciešams zinātniska stila darbos vai lietišķajos rakstos. Tā kā viena no daiļdarba pazīmēm ir teksta polisēmija (īpaši, ja runājam par modernisma tekstiem, kas ir sajūtu, impulsu, emociju, nevis apzinātas domas izteicēji), tad acīmredzot daiļliteratūras stilā vairumā gadījumu par primāro vai par vienlīdz nozīmīgu gramatiskajam varētu uzskatīt intonatīvo pieturzīmju lietojuma principu.

Valodnieks A.Jefimovs, apcerot interpunkcijas funkcijas daiļliteratūras tekstā, tās grupē šādi:

1. Ar pieturzīmju palīdzību tiek parādītas vārdu un izteicienu emocionāli ekspresīvās nokrāsas.
2. Īpašs pieturzīmju lietojums rāda autora [un laikmeta -- I.V.] stila savdabību [..].
3. Poētiskā darbā, tāpat arī prozā, pieturzīmes palīdz izdalīt ritmiski melodiskos runas nogriežņus un sadalīt tekstu daļās.
4. Veicot savu pamatfunkciju, ar pieturzīmju palīdzību noformē loģiski gramatiskās attiecības starp teikumiem un teikuma komponentiem.”[17, 440.lpp.]

Teksta aktuālais dalījums, ko izsaka ar tādu līdzekļu palīdzību kā vārdu secība, intonācija un kurš pauž konkrētu saturu, parasti daiļliteratūrā dominē pār formālo -- gramatisko -- teksta dalījumu [sk. 18, 120.—127.lpp.].

Viens no interesantākajiem periodiem literatūrā, kad pieturzīme tiek izmantota kā līdzeklis teksta satura atklāšanai, ir modernisma laiks.

Modernisms jeb mūsdienu māksla Rietumeiropas kultūrā 19.gs. 2.pusē un 20.gs. mijā (Latvijā -- 19. un 20.gs. mija un 20.gs. sākumā) rodas uz romantisma bāzes. Šis laiks ir zaudēto ilūziju, nihilisma, individuālisma, neglītā estetizēšanas un galējā izpausmē pat formālisma periods. Modernisms atsakās no īstenības atspoguļojuma principa, izvirzot priekšplānā kādas citas, objektīvi nepastāvošas īstenības attēlojuma principu. Tā ir bezpriekšmetiska māksla,

mēģinājums tuvināt poēziju autora iekšējai pasaulei. Būtiski izmainot līdz šim eksistējošās literārās tradīcijas (piemēram, klasicismam, sentimentālismam, romantismam un reālismam raksturīgos kanonus), modernisms deklarē arī citādu valodas funkciju izpratni: komunikatīvā funkcija vairs netiek uzlūkota par vienīgo, bet par vienu no vairākām valodas funkcijām (reizēm pat ne galveno) [19, 20.—24.lpp.]. Daiļliteratūrā (un ne tikai modernistu vai postmodernistu darbos) priekšplānā izvirzās estētiskā jeb emocionāli ekspresīvā (emotīvā) valodas funkcija. Tās mērķis ir izteikt teksta autora attieksmi pret rakstīto, kā arī apzināta vai neapzināta vēlme ietekmēt lasītāja emocijas [20, 194.lpp.; 21, 5.lpp.]. Valoda (un teksta grafiskais noformējums) daiļdarbā nav vairs tikai līdzeklis satura atklāšanai, tā var būt vērtība pati par sevi kā īstenības mākslinieciskās atveides līdzeklis.

Izmaiņas daiļdarba struktūrā (idejiski tematiskajā nostājā un tēlu sistēmā, kompozīcijā un valodā, t.sk. sintaksē) atspoguļojas arī interpunkcijas lietojumā. Modernisma periods ir interpunkcijas atbrīvošanas un eksperimentu laiks. Nereti pieturzīmes (un bieži vien arī atkāpes jaunā rindā kā tekstu dalošās zīmes) prozā tiek atmestas. Notiek sintaktisko vienību saplūsmē. Tā, piemēram, tiek attēlota „apziņas plūsma” (pirmsākumi 19.gs. beigās), it kā apziņas izpausme pirmsrunas formā. Šāda valodas forma, pēc V.Valeiņa domām, ir ne tikai tēlojuma līdzeklis, bet arī objekts [10, 134.lpp.]. “Apziņas plūsma” parāda iekšējās noskaņas, atmiņu ainas, domas utt.,

kas formāli atklājas līdz minimumam reducētā sintaksē un kuru pierakstā bieži vien netiek ievēroti pieturzīmju lietojuma likumi. Kā atzīst literatūrzinātnieks H.Hiršs: "Lai piekļūtu šiem tikko tveramajiem uz apziņas robežas noritošajiem strāvojumiem, rakstniekam jāvairās tos izkārtot kādā loģiskā sistēmā, pakļaujot savai domai, saviem interpretējumiem." [22, 50.lpp.]

Klasisks piemērs tam, kā tiek izmantots sintaktisko vienību intonatīvās saplūsmes princips, ir Dž.Džoisa romānā "Uliss" (1922) izlasāmais Blūma sievas iekšējais monologs: "...jā kas tur par brīnumu es esmu tāda auša jā es zinu es esmu mazliet vieglprātīga Dievs mans liecinieks es nejūtos ne dienas vecāka kā toreiz tajās dienās nez vai mana mēle var izlocīt spāniski *como esta usted mery bien gracias y usted re* es domāju aizmirsusi bet neesmu vis gramatika gan aizmirsusies lietas vārds nozīmē personu vietu vai lietu žēl nekad nemēģināju lasīt to romānu ko kašķe Rubio kundze man iedeva sarakstījis kāds Valera jautājuma zīme teikuma sākumā otrādi teikuma beigās taisni man vienmēr ir bijis skaidrs ka galu galā mums jāiznīkst es varētu viņam runāt spāniski.." [23, 717.lpp.]

Pēdējās lapaspusēs pazūd pieturzīmes, lai parādītu arvien augošo emocionālo kāpinājumu un arvien pastipriņošos saspringto tukšumu visapkārt. Formālo robežu izzušana starp valodas struktūrām -- maksimālas subjektivizācijas rezultāts.

Iepriekš minētais princips tiek izmantots arī 20.gs. eksperimentālajos strāvojumos. No futūrisma

manifestiem (piemēram, Itālijā īsi pirms 1. pasaules kara), kuros sludina tā saukto "ātruma morāli", kas varot paglābt cilvēku no miera, paradumiem un tradīciju iemidzinošās un demoralizējošās ietekmes, lingvistiskajā aspektā interesi izraisa Filipo Tommazo Marineti "Futūriskās literatūras tehniskais manifests". Tajā deklarēta attieksme pret tradicionālo gramatiku:

1. Sintaksi vajag iznīcināt.
6. Punktuācija nav vajadzīga. Kad īpašības vārdi, apstākļa vārdi un palīgvārdi būs atcelti, pats no sevis radīsies dzīvs un tekošs stils bez muļķīgām pauzēm, punktiem un komatiem. Tad punktuācija vairs nebūs vajadzīga. Bet, lai norādītu virzienu vai kaut ko izceltu, var izmantot matemātiskos simbolus + -- x := > < un nošu zīmes.
7. [...] vajag izmest no valodas novazātus tēlus un noplukušas metaforas, bet tas nozīmē -- gandrīz visu..
8. Mēs uztveram tēlu intuitīvi, mums nav iepriekšpieņemta gatava viedokļa [...].
11. Pilnīgi un galīgi atbrīvot literatūru no autora personiskā "es", t.i., no psiholoģijas [...].

[...] ir nepieciešams ziedot lasītāju izpratni. Turklāt tā mums nemaz nav vajadzīga. Jo mēs taču spējām iztikt bez saprašanas, kad jauno uztveri izpaudām ar vecās sintakses palīdzību. Ar sintakses palīdzību dzejnieki it kā šifrēja dzīvi un jau šifrētā veidā darīja zināmu lasītājiem tās formu, apveidus, krāsojumu un skaņas. Sintakse pildīja slikta tulka un apnicīga

lasītāja lomu. Bet literatūrai nav nepieciešams nedz viens, nedz otrs. Tai ir jāieplūst dzīvē un jāklūst par nešķīramu tās daļu.” [24, 10.–13.lpp.]

Citādāka bija krievu futūrisma estētika. Kaut arī viņi noliedza gramatiku (ortogrāfiju un interpunkciju), pasludinot dzejnieku tiesības nicināt un revidēt iepriekšējo paaudžu koptās valodas normas [25, 14.lpp.], tomēr daudzos gadījumos (piemēram, A.Majakovska dzejā) tā nebija tikai klaja spēlēšanās ar formu. Latviešu literatūrā futūrisms (arī dadaisms) ne kā mākslas virziens, ne strāvojums neizveidojas. Iespējams, tieši tādēļ, ka tajos pausts valodas galvenās -- komunikatīvās -- funkcijas noliegums. Pēc literatūrzinātnieka J.Lotmana izveidotās literāru tekstu tipoloģijas [26, 347.lpp.], dadaisma un futūrisma (reizēm arī dekadences) teksti lielākoties ietilpināmi grupā, kuriem raksturīgs tas, ka rakstnieks gribējis izveidot daiļdarbu, bet lasītājs nav spējīgs identificēt šo tekstu kā mākslas darbu.

Ja viens ceļš kā “attēlot neattēlojamo” 20.gs. sākuma cilvēku dzīvē ir nupat raksturotais sintaktisko elementu un vienību “sapludināšanas” paņēmieni (pēc krievu filologa V.Admoni piedāvātā iedalījuma [27, 115.–124.lpp.]), otrs ceļš ir tieši pretējs -- sadalīt sintaktiskās vienības sīkākās sastāvdaļās, kas viena no otras nošķirtas ar pieturzīmēm. Šādā veidā ekspresionisti akcentē savas kļiedzošās emocijas [sk. 28, 109.–129.lpp], interesi izraisa arī pieturzīmju blīvējuma tendences dekadentiskā simbolisma prozā [29, 124.–138.lpp.]; līdzīgi savus acumirkļa iespaidus fiksē impresionisti [30, 159.—

192.lpp.]

Impresionisms kā literārs strāvojums turpina simbolisma (un dekadences) aizsāktās tradīcijas un mākslas principus, īpaši uzsverot acumirkļa poēzijas burvību. Impresionistiskā tēlojumā “..dominē mirklis, tā izjūta, atsevišķi subjektīvi uztverti dzīves fragmenti, bet parādību loģiskie cēloņi un sekas izvirzīti otrajā plānā” [31, 185.lpp.]. Literatūrzinātnieks V.Knoriņš šo vēstījuma stilu trāpīgi raksturo kā “nervozi mainīgu, sensiblu” [32, 136.lpp.], respektīvi, ritmiski impulsīvu.

Ja simbolismā vārds tiek uztverts kā zīme, simbols, tad impresionisms vārdu traktē kā iespaidu, kas arī ir jēdzieniski blīvs un zināmā mērā atsvešināts no ikdienas valodiskajām funkcijām. Ar vārda palīdzību rakstnieki mēģina atsegt dinamisko, mainīgo dzīves būtību, atklāt to, ko izjūtam un pārdzīvojam. Impresionismā galvenā uzmanība pievērsta dzīves vienreizīgumam un dzīves uztveres subjektīvismam. Tā ir sajūtu fiksēšana bez īpašas vēlmes izziņāt to rašanās iemeslus.

Impresionistiskā vēstījuma prozā bieži lietots montāžas princips. Tas realizējas teksta sadalītībā. Tāpat kā glezniecībā, arī daiļliteratūrā impresionistu mērķis ir daudzveidīgo impulsu sintēze. Šīs ieceres īstenošanai rakstnieki izmanto analītisku pieeju -- koptēla veidojumā liela nozīme atsevišķām detaļām, iespaidiem. [Sk. 33, 8.—9.lpp.]

Diezgan precīzi jaunā, t.i., 20. gadsimta pirmās puses literārās izteiksmes stilu raksturojis literārs A.Birkerts rakstā “Stils un stila meistari latviešu

literatūrā”: “Mūsu dzīve rit tik straujā gaitā, ka mēs paliekam nervozi, skatoties notikumu ātrajā maiņā. Dzīve triec pa nerviem un ārda episko mieru. Dzīves parādības -- **kinematogrāfiskā ātrumā drāžas garām** [šeit un turpmāk citātos pasv. mani – *I.V.*] -- un viņas notēlot vairs nevar ar veco stilu. Tas pārāk neveikls, smags. Literāriskais stils nonācis konfliktā ar dzīves stilu. Dzīve tik dažāda -- dzīvei tik daudz izteiksmes līdzekļu! Viņa runā uz mums tūkstoš mēlēm. Ko senāk rakstniekam teica un stāstīja vesels laikmets, to tagad tam saka un attēlo viena diena. Kā lai te skatās un glezno visā dvēseles mierā? **Dzīve bez tam ir tik plaša, ka nevar vairs uzņemt uz papīra tik viegli veselu laikmetu. Jāstājas pie sīkāka darba. Dzīves parādības jāskalda un jātēlo pa daļām.** Tā rodas skice, novelete. Bez tam vajadzīgs arī **maz vārdos daudz izteikt.**” [34, 289.lpp.]

Līdz ar to impresionistiskā vēstījuma literatūrā “..teikumi ir īsi, aprauti, bieži sastāv no viena vai pāris vārdiem. Katrs teikums veido savu rindkopu. Plašāku sintaktiski sarežģītāku saistījumu trūkst, tāpat kā impresionistu gleznās, kopaina veidojas no atsevišķiem otas triepieniem un ieraugāma, tikai gabaliņu atkāpjoties. Nav stingri nosacītas formas, tā veidojas pašā rakstīšanas gaitā un atkarīga no autora acumirkļīgas iejūsmas.” [22, 45.lpp.] Palaikam vērojami īsi izsaučieni, retoriski jautājumi.

Latviešu literatūrā impresionisms kā patstāvīgs strāvojums neiesakņojas, taču impresionistiskā stila elementi prozā sastopami jau dekadences periodā.

Kā viens no pirmajiem impresionistiskā vēstījuma paraugiem minama 1906.gadā iznākusī Mildas skiču grāmata "Ziedoņa reibonī" [35]. Vēlāk šī literārā tradīcija attīstās arī A.Birkerta (kurš tiek uzskatīts par konsekvētāko latviešu impresionistu), A.Baltpurviņa, A.Švābes, daļēji arī A.Austriņa, J.Akuratera, J.Jaunsudrabiņa u.c. daiļradē.

Analizējot pieturzīmes kā teksta satura izpausmes līdzekļus impresionistiskā vēstījuma prozā un noskaidrojot to mākslinieciskā lietojuma funkcijas, īpaša uzmanība būtu pievēršama daudzpunktei kā visplašāk izmantotai zīmei. Interesants ir jautājuma zīmes lietojums – tā izmantota gan tradicionāli komunikatīvās funkcijas realizācijai, gan -- norādot uz zināmu emocionalitāti tekstā. Mazāka semantiskā slodze ir, piemēram, domuzīmei, kas vienlaikus ar gramatiskajām iespējām var norādīt uz dažāda veida pauzēm un semantiskajām niansēm. Ieskatam daži piemēri.

No daudzpunktes lietojuma viedokļa interesants ir A.Švābes mēģinājums stāstā "Mēbelētās istabas" [36, 9.—31.lpp.] attēlot apreibušās Sofijas Nikolajevnas runu, ko varētu uzskatīt par alkohola ietekmē deformētu apziņas plūsmu. Šajā gadījumā daudzpunktes funkcijas tiek būtiski paplašinātas: tā atklāj nevis teksta emocionalitātes pakāpi, bet norāda uz intelektuālās darbības traucējumiem, nespēju veidot loģiski sakarīgu domu, atrast vajadzīgos vārdus u.tml.:

Kā lieliska aina aizslīd gar gulētāju [blakusistabā -- I.V.] ausīm izbijušās aprīņpilsētas skaistules

dzīve.

...”bagātais Petuchovs lūdza pēc manas rokas... kas par muižām... zirgiem... un kādas balles viņš rīkoja... Kamēr uz kārtīm nospēlēja visu... Kas par debešķīgām naktīm, satiekoties ar tiesas priekšsēdētāju... un sieva, tīrā aitiņa, nemana nekā... līdz vienu dien' ... brr... Un gvardijas oficiers Orlovs... ne Orlovs, bet mans Miša... līdz beidzot bij jāķeras pie mēbelētām istabām... jāpaliek par apteksnī... Ak Kungs Kristus, apžēlojies... kas par dzīvi... jāsmērējas gar mužiku cukuru... jānes uz lombardu tirgoņdēlēna vecmodīgais pulkstens... lai tikai būtu nauda priekš Serjožas... bet... viņš... ak dieviņ, ak dieviņ... aizies -- aizies.[..]” [36, 29.—30.lpp.]

Dažkārt grūti rast viennozīmīgu daudzpunktes lietojuma motivāciju. Saturiski līdzvērtīgos teksta fragmentos (arī gramatiskais noformējums īpaši neatšķiras) var tikt lietotas dažādas pieturzīmes. Salīdzinājumam divi piemēri, kuros vērojams impresionistisks telpas tēlojums. Abu teksta fragmentu autors ir A.Birkerts. Vienā gadījumā teikumu atdalīšanai lietota daudzpunkte, otrā – punkts.

1. Viņš ātri pārlaida acis pa kameru... Melnas durvis bez kliņķa... Labi augstu no zemes neliels logs ar dzelzs restēm priekšā... Balti griesti, balti pelēkas sienas... Pie sienām līkstiņas ar tukšu bļodiņu un maizes gabalu... Zem līkstiņām netīrs dvielis... Pie griestiem elektriskā laterna... kaktā tvaika kurināmā krāsns... Pie durvīm elektriskā zvana podziņa... Mazs galdiņš un beņķīts, pieslēgti ar ķēdi pie sienas... [37, 142.lpp.] 2. Pārlaižu acis pār kabinetu. Vienā stūrī

plintes, kinžali, mednieku naži, revolveri, pātagas, džindžalas. Otrā stūrī naudas skapis, vienkāršs, bet varens savā vienkāršībā. Tepiķi pie sienām un uz grīdas. Pie logiem palmas. Grāmatu skapis ar rūpīgi saliktām zeltītām, ilgi neaiztiktām grāmatām. Kamīns ar bronzas izgreznojumiem... [38, 25.–26.lpp.] Acīmredzot atšķirīgu pieturzīmju lietojums nav nejaušība, bet drīzāk vēlme norādīt uz daiļdarba varoņa attieksmi pret konkrēto telpu: cietuma kameru un kāda muižas kunga, iespējamā darba devēja, kabinetu. Iespējams, autors vēlējies norādīt uz to, ka ieslodzījuma vietas uztvere būs emocionāli ekspresīvāka.

Runājot par novietojumu, jāatzīst, ka impresionisti samērā bieži daudzpunkti un citas pieturzīmes izmanto, lai papildinātu skiču virsrakstā izteikto informāciju. Piemēram, A.Birkerts vienu no skiču [39, 26.–50.lpp.] virsrakstiem noformē šādi: “...Kā es pats sev nozudu”. Iespējams, daudzpunkte šeit funkcionē kā intrigējoša norāde uz procesu, kurš lasītājam pagaidām nav zināms. Tātad -- uzmanības piesaistītāja, noslēpuma glabātāja. Turklāt daudzpunkte iepriekš sagatavo lasītāju apakšvirsrakstā norādītajai informācijai *Atrastas piezīmes*, precīzāk -- norāda uz iepriekšesošās informācijas trūkumu. Turpmākajā sižeta rituma gaitā virsraksts tiek izmantots atkārtoti, šoreiz -- nedaudz atšķirīgā noformējumā:

Paskatījos burtnīciņas sākumā. Virsraksts retiem salasāmiem burtiem: “...Kā es pats sev nozudu...” [39, 29.lpp.]

Impresionistiskā vēstījuma prozā funkcionāli ne mazāk nozīmīgs kā daudzpunkte ir arī punkts. Literatūrzinātnieks K.Kārklīņš ir norādījis, ka impresionisti nesniedz priekšmetu, notikumu, parādību detalizētu aprakstu, bet apmierinās ar vispārīgu gleznu [40, 124.lpp.]. Tādējādi viņu izteiksmes stilam raksturīgas īsu teikumu (visbiežāk vienkāršu paplašinātu vai nepaplašinātu) virknes. Šo teikumu beigās parasti tiek likts punkts. Pirmkārt, ar šādu pieturzīmju lietojumu autori mēģina radīt ārēji bezkaislīgas faktu konstatācijas iespaidu, kas paplašina dekadences periodā izmantotās punkta iespējas:

Vilciens pienāca pilsētā vēlu. Ugunis dega. Lietus lija. Ziemeļi paņēma stūrmani un pavadīja Niru uz mājām. Šķiroties viņa uzlūdza to kādreiz apmeklēt. Viņš apsoliņās. [41, 74.lpp.]

Otra šīs zīmes funkcija -- ar punkta palīdzību tiek veidotas vienmērīgi ritmiskas stāstījuma teikumu virknes, kas izmantotas kā fons emocionālās kulminācijas izcelšanai:

Un kritika prasīja pēc pilnības, pēc īstas mākslas! Bet vai pilnību varēja sasniegt par šiem atmestajiem nieka grašiem? Nē. Dusmas uznāca. Samīt viņus gribējās. Acīs iesviest! Daudzi ar atmēta savam darbam ar roku. Izmisa. Dzēra. Nonāvējās. Piekopa intrigas. Beidzās. Mira. Tapa aizmirsti otrā dienā. [41,75.lpp.]

Stāstījuma teikumu virknes var būt arī fons negaidītam domas pavērsienam, krasai noskaņas maiņai vai svarīga secinājuma akcentācijai:

Atmosos. Istaba pilna spožu rīta saules staru. Ap sirdi viegli un patīkami.

**“Bet vieta?” kā akmens iekrīt patīkamajās jūtās
jautājums un paliek tik smagi un ērmati ap sirdi.**
[38, 3.lpp.]

Noteiktā ritma maiņa vērš lasītāja uzmanību uz to teksta vienību, kas izjauc šo intonatīvo un zināmā mērā saturisko vienveidību.

Funkcionāli nozīmīgo pieturzīmju grupā kā nākamā jāmin jautājuma zīme. Impresonistiskā vēstījuma prozā šī zīme vispirms turpina veikt savu komunikatīvo funkciju. Respektīvi, jautājuma zīme tiek lietota, lai turētu lasītāju sasprindzinājumā līdz brīdim, kamēr tiek dota atbilde. Šī atbilde var sekot tūlīt aiz izteiktā jautājuma un būt vairāk vai mazāk izvērsta, kā arī tā var tikt novietota atstatus no jautājuma. Piemēram, skices “Ideāla ceļš” sākumdaļā A.Birkerts iezīmē šādu jautājumu virkni:

Kas gan varētu būt tur augšā? Kas varētu būt kalna otrā pusē? Kādēļ cilvēki neapiet viņam apkārt, bet kāpj taisni augšā? [...] [39, 78.lpp.]

Turpmākajā satura atklāsmes gaitā rodamas netiešas atbildes [39, 78.–80.lpp.] uz minētajiem retoriskajiem jautājumiem: *patiesība, Golgāta, taisnais ceļš* -- vieglākais ceļš. Šo māksliniecisko paņēmienu autors izmanto arī skicē “Poste restante” [39, 17.–19.lpp.]. Šoreiz starp jautājumu un atbildi ir viss skices konteksts. Jautājumi tās sākumā norāda uz reālu (bez)darbību, taču tai pašā laikā slēpj sevī retorisku jautājumu: “Vai tiešām tikai guļu un skatos?” --

Kā tas nākas, ka es te gluži viens? Un ko es daru? Gulu zālē un skatos debess zilajā dzīlē. Ha -- jāsmejas!... Arī nodarbošanās! [39, 17.lpp.]

Atbilde tiek sniegta tikai skices beigās --

Es gulu uz klintīm, skatos uz tukšo, viļņaino jūru un man liekas, ka es skatītos savā pagātnē... [39, 19.lpp.]

Nemot vērā daiļdarba īpašo specifiku, vēl nozīmīgāks par komunikatīvu jautājuma zīmes lietojumu ir tās izmantojums ar vēlmi izcelt vai norādīt uz emocionālo ekspresiju. Impresioniskā proza vairumā gadījumu ir monoloģiska. Līdz ar to jautājuma zīme pārsvarā norāda uz jautājumiem, ko vēstītājs vai galvenais varonis uzdevis sev. Vairumā gadījumu atbilde uz šiem jautājumiem netiek sniegta:

Ko viņa domāja?

Ko viņa sapņoja?

Atbildes nebij...

Viņa gulēja, kā noslēpums... [39, 8.lpp.]

Šādu retoriski ievirzītu jautājuma teikumu beigās jautājuma zīme sniedz emocionāli ekspresīvu informāciju, vairāk akcentē paustās domas emocionalitātes pakāpi nekā atklāj izteikuma komunikatīvo mērķi. Par to, ka uz jautājumu netiek gaidīta atbilde, liecina arī biežais daudzpunktes lietojums aiz jautājuma zīmes. Šāds interpunkcijas sablīvējums reizēm norāda, ka aiz daudzpunktes pauzes sekos kāda emociju vai pārdomu atklāsmē, bet nekādā ziņā ne konkrēta, viennozīmīga atbilde:

Es esmu atdevis viņai daudz enerģijas, daudz spēku, daudz jaunības. Ko viņa [dzīve -- I.V.] man

dos par visu to?... Klepus...

Dilons... [..] [41, 38.—39.lpp.]

To, ka jautājuma zīme neatspoguļo teikuma komunikatīvo uzdevumu, bet gan norāda uz zināmu emocionalitāti, pierāda arī ekspresivitātes pakāpes graduēšana, kas tiek panākta, izmantojot dažādas pieturzīmes un to kombinācijas:

Bet viņam bij bail: Vai visa dzīve būs tik skaista, kā šis moments? Vai šis moments nodibina, vai satriec Zinas likteni?... To viņš nezināja... “[..] Kas daļas gar turpmāko likteni?... Un dzīvē taču tik maz skaistuma!... [37, 138.lpp.]

Mans tēvs ara... Vagu pakaļ vagai... Dienu pēc dienas... Gadu pēc gada... Visu savu mūžu...

Un es?

Arī tāpat?!

Un mani bērni?

Arī tāpat?!

Un mani bērnu bērni?

Arī tāpat?!

Kāds lāsts! Kāds briesmīgs lāsts!... [39,

30.lpp.]

Pieturzīmju lietojums ir cieši saistīts ar visa teikuma vai garāka teksta nogriežņa saturisko būtību, ko izsaka konkrēto vārdu nozīmes, vārdu secība, izlaidums utt. Savukārt intonācija (rakstītā tekstā to uzrāda interpunkcija) norāda uz to, ka sižeta risinājuma gaitā mainās runātāja vai rakstītāja attieksme pret teikto. Ja dekadenti izmaiņas vēstīju-

ma emocionalitātē lielākoties apzīmē ar blakus izvietoto pieturzīmju kvantitāti, impresionisti (konkrēti -- A.Birkerts) vairāk eksperimentē ar pieturzīmju kvalitatīvajiem rādītājiem:

Kā viss tas beigsies? Kā tik viss tas beigsies? [..]

Kā viss tas beigsies?! Kā tik viss tas beigsies! [..]
[39, 41.—42.lpp.]

Retorisko jautājuma teikumu intonācija impresionistu darbos bieži vien ir līdzīga izsaukuma intonācijai. Uz to var norādīt jautājuma un izsaukuma zīmes blakus lietojums (jautājuma vai izsaukuma primaritāti norāda zīme, kas lietota pirmā):

Un tā esot dzīve, lielā, plašā, dzīvības pilnā dzīve?! [39, 34.lpp.]

Bet mana cilvēka cienība? Mana rakstnieka persona? Vai tā ir ar kāju sperama!? [39, 92.lpp.]

Impresionisti izmanto arī dekadentu iemīļoto domuzīmi, tomēr tās lietojums pakāpeniski zaudē savu nozīmību. Viens no iemesliem ir tas, ka šī pieturzīme racionāli kavē, palēnina teksta dinamiku. Bet racionāla pauze impresionisma mākslai nav sevišķi raksturīga (vairāk mirkļa impulsu dinamika). Impresionistu darbos šī zīme galvenokārt funkcionē kā norāde uz dažādām pauzēm, nepabeigtu, noklusētu domu, psiholoģisku iemeslu traucētu runu. Šo funkciju atklāsmei grafiski var tikt lietotas no 1 līdz 3 un vairāk domuzīmēm:

Smiltīs vāļājas saplēstās grāmatiņas gabali un nīrgājas: "Kā -- es -- -- tiku -- -- -- par -- -- -- -- mil -- jonāru" -- -- -- -- [38, 29.lpp.]

Domuzīmes lietojums pārsvarā saistīts ar emo-

cionāliem pārdzīvojumiem, tādējādi impresionisma prozā tā funkcionē līdzīgi daudzpunktei.

Kā izpētījusi A.Blinkena [6, 221.—223.lpp.], domuzīmes lietojums pirms atkārtojuma norāda uz lielāku pauzi un pievērš lasītāja uzmanību kādai parādībai vai pazīmei, kura var tikt raksturota vai paskaidrota aiz atkārtotā vārda:

Bet puķes -- -- -- puķes no mana katedra bij nozudušas... [39, 39.lpp.]

Es sāpēs apķeru savu pagalvi un raudu -- raudu -- -- -- raudu -- -- -- [41, 102.lpp.]

Domuzīmes novietojums var būt visai atšķirīgs. Šo pieturzīmi joprojām lieto rindkopu sākumā, un domuzīmju rindas -- starp rindkopām, tādējādi pastiprinot norādi uz paustās domas atšķirībām, negaidītību, pārrāvumu, pretstatu vai norādot uz lielāku laika intervālu:

-- Es esmu laivā, uz ezera. Lec saule. Ezers ir kā spogulis[..]

-- Citā reizē līst lietus. Es sēdu ievilcis galvu apkaklē, noliecis platmales malas uz zemi, un raugos, kā viena pile uzsit lielu burbuli un otra to pārcērt[..] [42, 6.lpp.]

Grāmatiņas beigās mūsu interese saplok pavisam. Varons tiek par miljonāru tikai pēc 15 gadiem...

"Iesim labāk pusdienā." [38, 28.lpp.]

Pavisam cita nozīmes nianse tekstā ir punktu rindām. Tās saista (nevis atdala) autora vēstījumu ar lasītājā izraisīto pārdomu plūsmu:

Mūžīgs darbs un mūžīga cīņa... Bet es neesmu vienīgais. Vesela tauta guļ aiz manis... Mani nomāc diloņa baciļi, tautu sadzīves baciļi... Tikai viens apmierinājums man ir: mans darbs nesīs simtkārtīgus augļus... Es ticu, citi būs laimīgāki par mani... Es ticu...

..... [41, 39.lpp.]

Kā to redzējām, interpunkcija ietver sevī papildu izteiksmes iespējas un parāda, cik tas rakstībā iespējams,-- intonāciju, pauzes, palīdz uztvert tekstu.

Ikviens lasītājs ir teksta dekodētājs un vienlaikus teksta interpretētājs -- sava teksta radītājs. Valodniekam, kura mērķis ir analizēt valodiskos teksta līdzekļus, būtu jācenšas pēc iespējas precīzāk tuvojies konkrēta kultūrvēsturiska perioda ietekmē radītā teksta izpratnei.

Turpinot valodniecībā un literatūrzinātnē aizsākto daiļdarba formas semantikas izpēti, **arī interpunkcija būtu uzskatāma par īpašu teksta satura mākslinieciskās izpausmes līdzekli.** Viens no interesantākajiem periodiem literatūrā, kad pieturzīme tiek izmantota kā līdzeklis teksta satura atklāsmei, ir modernisma laiks. Rakstnieki sāk apzināties interpunkcijas sistēmas iespējas un izmanto tās radoši. Arvien biežāk pieturzīme šajā periodā tiek lietota kā pamatinformāciju niansējošs, t.i., stilistisks, izteiksmes līdzeklis, kas signalizē par autora subjektīvi emocionālo attieksmi pret runas objektu.

Jebkurā daiļdarba mākslinieciskajā realizācijā viens no būtiskākajiem ir satura un formas

vienotības princips. Rainis trāpīgi atzīmējis: “Forma ir satura izteiksme uz āru, tātad stāv vistuvākā atkarībā no satura, ir īsti tikai saturs, kurš top nojauzams, redzams, dzirdams, saprotams. Viņai tātad nau patstāvīgas būtības, viņa tikai funkcija, tikai doma, tikai fantāzija. **Un te nu notiek tas brīnums, ka šai fantāzijai taču arī ir sava pastāvība un patstāvība. Viņa atkārtojas vienmēr zināmam saturam zināmos apstākļos. Viņa pat dara atpakaļ iespaidu uz saturu.**” [43, 389.—390.lpp.]

Vārds ir pamatlīdzeklis māksliniecišķās ieceres materializācijai. Satura dziļākai un precīzākai atklāsmei kalpo gramatika, respektīvi, valodas struktūra, skaniskais un grafiskais noformējums.

Arī interpunkcijai rakstu valodā ir nozīmīga loma. Pieturzīmes norāda gan uz teikuma un teksta uzbūvi, gan jēdzieniski un intonatīvi niansē to struktūrvienības un elementus. Vairumā gadījumu daiļdarba autori respektē normatīvi noteikto pieturzīmju lietojumu, bet nepieciešamības gadījumā var arī to koriģēt, tādējādi bagātinot un plašinot interpunkcijai piemītošo stilistisko ekspresiju.

1. Tabūns, B. *Prozas specifika*. Rīga: Zinātne, 1988.
2. Rozenbergs, J. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995.
3. Druvieta, I. *Kārlis Mīlenbahs*. Rīga: Zinātne, 1990.
4. Mīlenbahs, K. *Īss pārskats par latviešu dzejas valodu* // Baltijas Vēstnesis, 1903, 30. maijs, 2., 4., 6. jūn., 11., 15. jūl.
5. Veidemane, R. *Izteikt neizsakāmo: Lingvistiskā poētika*. Rīga: Liesma, 1977.
6. Blinkena, A. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zinātne, 1969.
7. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: Rakstu krājums*. Liepāja:

- LiePA; *Linguistica Lettica*: LVI žurnāls. Rīga: Madonas Poligrāfists; *Savai valodai*. Rīga: LZA Vēstis, 1997 u.c.
8. Arnojd, I.B. *Stilistika dekodirvaņija: Kurs [ekcij. Ļeņingrad: ĻGPI im. A.I.Gercena, 1974.*
9. Veidemane, R. *Valodas norma un daiļdarba individuālā norma// LPSR ZA Vēstis, 1979, Nr.4.*
10. Valeinis, V. *Ievads literatūrzinātnē: Mācību grāmata. Pārstr., pap. izd. Rīga: LU, 1994.*
11. Stengrevica, M. *Dažas pārdomas par daiļliteratūras valodas un literārās valodas sakariem// LPSR ZA Vēstis, 1979, Nr.9.*
12. Mauriņa, Z. *Impresionisms un ekspresionisms// Pārdomas un ieceres: Eseju krājums. 4.iesp. Rīga: Valters un Rapa, 1938.*
13. Ozols, A. *Interpunkcija "Latvju Dainās"// Ozols A. Raksti folkloristikā. Rīga: Zinātne, 1968.*
14. Blinkena, A. *Latviešu interpunkcijas principi un normas problēma// LPSR ZA Vēstis, 1970, Nr.1.*
15. Ceplītis, L.K. *Analīz rečevoi intonaciji. Rīga: Zinatne, 1974.*
16. Novikov, A.I., Valjentei, A. *Sootnošeniye [ingvističeskikh i ekstra[ingvističeskikh kompoņentov soderžaņija teksta// Znakovije problemi pismennoi komuņikaciji: Mežvuzovskij sbornik trudov. Kuibišev, 1985..*
17. Jefimov, A.I. *Stilistika hudožestvennoi reči. Izd. 2., dop., pererab. Moskva: Moskovskij unīversitet, 1961.*
18. Lapteva, O.A. *Čehoslovatskije raboti posledņih [et po voprosam aktualnovo čleņeniya predloženiya. Vip.4. Moskva: Akademija Nauk SSSR, 1963.*
19. Paršin, P.B. *Teoretičeskije perevoroti i metodologičeskij mjatež v [ingvistike XX veka// Voprosi jazikoznaņija, 1966, N° 2.*
20. Jakobson, R. *Ļingvistika i poetika// Strukturalizm: „za” i „protiv”. Moskva: Progres, 1975.*
21. Goreļikova, M.I., Megomedova, D.M. *Ļingvističeskij analiz hudožestvennovo teksta. Moskva: Russkij jazik, 1983.*
22. Hiršs, H. *Prozas poētika. Rīga: Zinātne, 1989.*

23. Džoiss, Dž. *Uliss*. Rīga: Liesma, 1993.
24. Marineti, F.T. *Futūriskās literatūras tehniskais manifests*// Grāmata, 1991, Nr.4.
25. *Krievu futūrisma manifesti: Pļauka sabiedrības gaumei*// Turpat.
26. Lotman, J.M. *Struktūra hudožestvennovo teksta*. Moskva: Iskustvo, 1970.
27. Admoņi, V.T. *Osobennosti sintaktičeskoj strukturi v hudožestvennoj proze XX veka na zapade*// Philologia. Ļeņin-grad: Nauka, 1973.
28. Vītola, I. *Interpunkcijas stilistiskās funkcijas ekspresionisma prozā Latvijā*// *Dzimtā valoda un literatūra kultūras apritē: Zin. raksti. Nr.3*. Rīga, 1998.
29. Vītola, I. *Interpunkcija kā teksta izpausmes līdzeklis dekadences prozā*// *Dzimtā valoda un literatūra kultūras apritē: Zin. raksti*. Rīga: LU, 1997.
30. Vītola, I. *Interpunkcijas lietojums 20.gs. sākuma impresionisma prozā Latvijā*// *LU Zinātniskie raksti 624: Valoda un literatūra kultūras apritē*. Rīga, 2000.
31. *Rūdolfa Blaumaņa enciklopēdijā*// Karogs, 1996, Nr.9.
32. Knoriņš V. *Saturs un forma (mākslas teorētiska skice)*// Vārds, 1913, 2.sēj.
33. Andrejev, L.G. *Impresioņizm*. Moskva: Moskovskij uņiversitet, 1980.
34. Birkerts, A. *Stils un stila meistari latviešu literatūrā*// Birkerts A. *Kopoti raksti*. V sēj.: Literatūrzinātniski apcerējumi. Rīga: A.Raņķis, 1928.
35. Milda. *Ziedoņa reibonī: Skices*. Cēsis: J.Ozols, 1906.
36. Švābe, A. *Ceļā: Stāsti un tēlojumi*. Rīga: A.Gulbis, [b.g.].
37. Birkerts, A. *Pedagogi*. Rīga: J.Roze, 1908.
38. Birkerts, A. *Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas*. Rīga: J.Roze, 1907.
39. Birkerts, A. *Manas meitenes: Skices*. Rīga: J.Roze, 1907.
40. *Latviešu literatūras vēsture*. Virsred. L.Bērziņš. V sēj. Rīga: Literatūra, 1936.
41. Birkerts, A. *Dzīves degpunktā: Skices un noveles*. Rīga: J.Roze, 1910.

42. Jaunsudrabiņš, J. *Ar makšķeri*. Rīga: Vainags, 1921.
43. Rainis, J. *Kopoti raksti. XXIV sēj.: Dienasgrāmatas un piezīmes*. Rīga: Zinātne, 1987.

Pāvels Štolls

Krietnā kareivja Šveika dēkas Latvijā

Hašeks šodien līdzās Karelam Čapekam un Milanam Kunderam ir viens no pazīstamākajiem čehu rakstniekiem pasaulē. Visi trīs ir labi zināmi arī Latvijā, taču neviens no viņiem nav iekarojis tādu popularitāti kā tieši Hašeks. Pretrunīga personība, kuru paši čehi uzņem kā ar sajūsmu, tā ar dalītām jūtām vai pat nepatiku. Rakstnieks, kas bija dziļi iesakņojies savā tautā un laikmetā, bet ar savu mākslinieciski visvērtīgāko darbu “Krietnā kareivja Šveika dēkas pasaules karā” šīs robežas tālu pārsniedza. Šo oriģinālo tekstu nevar piedēvēt nevienam literārajam virzienam, nav viegli noteikt tā žanru, un tā interpretācijas iespējas ir neiedomājami plašas. Tieši šī tālejošā atklātība dod iespēju ikvienam un katrā laikā rast savu Šveiku, to pieņemot vai noliedzot.

Latviešu valoda bija trešā pēc vācu un krievu valodas, kurā sāka izdot “Šveika” tulkojumu. Šo grāmatu latvieši ir tulkojuši un adaptējuši kopumā sešas reizes (no tām – divas reizes trimdā), izdevuši deviņas reizes (bez Rīgas izdevuma krievu un jidiša

valodā) un ne mazāk kā astoņas reizes iestudējuši uz skatuves (ieskaitot pat leļļu teātra izrādes un mūzik-lus) ar simtiem atkārtotu izrāžu. Jau šie fakti liecina par ievēribas cienīgu, pavisam neparastu fenomenu. Vēl jo vairāk latviešu valoda ir viena no retajām, kurā galvenā "Šveika" tulkotāja bijusi sieviete. Bet tagad dosimies pa pēdām, kuras Šveiks ir atstājis Latvijā, salīdzinot ar tām, kuras palikušas dzimtenē.

Šveika vārds pirmo reizi parādījās 1911. gadā, kad toreiz jau populārais satīriķis un humorists Hašeks sāka izdot vieglas satīriskas humoreskas ar šo varoni (dažas no tām vēlāk tika pārtulkotas arī latviešu va-lodā). (1) Vārdu visticamāk ir devusi reāla persona: rakstnieka draugs un Čehoslovākijas leģionārs Josefs Šveiks. (2) Hašeka meistardarbs brieda Pirmā pasaules kara laikā un tūlīt pēc tā, kas pašam autoram bija sāpīgas pieredzes laiks, pilns ar sarežģītiem piedzīvojumiem, daļēji līdzīgiem kā vēlākajam Šveikam. Par Hašeka dzīvi Latvijā ir daudz rakstīts, (3) tāpēc pieminēšu tikai dažus fak-tus. Šis bijušais anarhists, bohēmiskais žurnālists un literāts Pirmā pasaules kara sākumā pārbēga no Austrijas uz Krievijas armiju, kurā viņš vēlāk kļuva par disciplinētu boļševiku funkcionāru un redaktoru. (4) Pēc atgriešanās dzimtenē 1920. gada beigās viņš bija vīlies valsts politiskajā situācijā un viņam uzbru-ka kā kreisie, tā arī labējie, turklāt izjuka viņa otrā laulība. Starp citu, pirmās laulības laikā viņš mēģinā-ja izdarīt pašnāvību un sievu pēc tam pameta tūlīt pēc dēla piedzimšanas; no draugu liecībām izriet, ka

viņš visu mūžu sāpīgi pārdzīvojis savu homoseksuālo orientāciju. (5)

Situācijā, kad Hašekam zaudēja jēgu viss, uz ko bija licis cerības, kopš 1921.gada viņš ieslēdzās "Šveika" pasaulē un nodevās darbam, kuram bija jābūt viņa literārās daiļrades virsotnei. Savu faktiem piesātināto tekstu viņš praktiski rakstīja pēc atmiņas, improvizēti, spontānā iedvesmā un pie uzrakstītā vairs neatgriezās. Sāka pakāpeniski to izdot burtniecās, kuras pats pārdeva krogos ar savu draugu palīdzību, jo grāmatu tirgotāji atteicās tās izplatīt kā vulgāru un mazvērtīgu darbu. Beidzot parādījās uzņēmīgs izdevējs, tā ka līdz 1923. gadam iznāca grāmatās visas četras daļas, ieskaitot Hašeka drauga Karela Vaņeka pabeigto pēdējo daļu, un nākamajā gadā parādījās arī Vaņeka divdaļīgs turpinājums, viss ar Josefa Ladas ilustrācijām. Romāna popularitāte sāka strauji augt, it īpaši pēc tā uzveduma t. s. Revolūcijas skatuvē Prāgā 1921. gadā, taču sava darba pasaules slavu Hašeks nesagaidīja: grūtais liktenis, kuru viņš centās noslīcināt alhoholā, viņam atvēlēja nepilnus četrdesmit gadus. Grāmata, kuras pēdējās lapas viņš diktēja Vaņekam Lipnicē savā pēdējā Jaunajā gadā, tā arī palika nepabeigta. Neilgi pēc tam Hašeks nomira ar plaušu karsoni un sirds paralīzi.

Drīz vien uzvarošais Šveika slavas gājiens pa Eiropu aizsedza pretrunīgās pašmāju atsauksmes. (6) Izšķirošu lomu tajā spēlēja Prāgas vācieši, īpaši Makss Brods, kas romānu dramatizēja un sāka popularizēt vācu vidē, un Grete Reinere, kuras "Šveika"

pilnīgais tulkojums pirmoreiz iznāca Prāgā 1926. gadā. (7) Uz šo veiksmīgo darbu, kas atkārtoti tika izdots arī pēc Otrā pasaules kara, balstījušies G. A. un A. G. Zukkau, veidojot pirmo krievu versiju. Tās pirmie divi izdevumi parādījās viapirms 1926. – 1929. gadā Ļeņingradā, bet trešais 1928. gadā Rīgā (.8) visi kopā ar Vaņeka turpinājumu. Tajā pašā gadā Rīgā izdeva divas romāna daļas jidiša valodā Z. Kalmanoviča tulkojumā. Bet jau pirms tam, 1927. gada 17. jūlija laikraksta “Sociāldemokrāts” lapās iznāca pirmās latviešu “Šveika” nodaļas. Turpinājumu publicēja līdz 1929. gada 24. aprīlim, un tajos pašos gados parādījās arī grāmata ar nosaukumu “Drošsirdīgā kareivja Šveika piedzīvojumi”. (9) Tulkojuma autors bija Jānis Grots, un pēc Hašeka bibliogrāfijas datiem latviešu valoda bija trešā pasaulē, kurā sāka šis darbs iznākt. (10) Šo interesanto faktu, kā arī latviešu tulkojumu un izdevumu neparasto daudzumu, salīdzinot ar skaitliski līdzīgām tautām, čehu “šveikologi” līdz šim nemaz nebija ievērojuši.

Tā kā katrai paaudzei ir nepieciešams savs Šveiks, tūlīt pēc kara iznāca Paula Melnā un Annas Baugas tulkojums ar nosaukumu “Krietnā kareivja Šveika dēkas pasaules karā”, pirmo reizi ar Ladas ilustrācijām.

Bauga vēlāk kļuva par galveno Hašeka (kā arī Čapeka) popularizētāju Latvijā un viņas “Šveiks” tika izdots kopā piecas reizes. (11) Liekas neparasti, ka šo grāmatu ar tipiskas vīriešu vides atspoguļojumu Latvijā darījusi slavenu tieši sievietē, bet

neaizmirsīsim, ka arī vācu valodā pārtulkojusi sieviete, un līdz šim pasaulē ir parādījušās vismaz vēl četras tulkotājas: zviedru, kataloņu, ebreju un ķīniešu valodā. Savu "Šveiku" izveidojuši arī trimdā dzīvojošie latvieši: Austrālijas Sidnejā Emīls Apars (Brašā kareivja Šveika piedzīvojumi, 1954) un nākamais – šoreiz anonīms tulkojums vai drīzāk Baugas teksta adaptācija, iznāca Ņujorkā (Drošsirdīgā kareivja Šveika piedzīvojumi, 1966). Latviski tika izdots arī mazāk sekmīgais Vaņeka turpinājums ar nosaukumu "Krietnais kareivis Šveiks krievu gūstā" (1. daļa, 1929, 1993) un "Šveiks Sibīrijā un pie frontes" (2. daļa, 1930, 1993).(12)

Šveiks ir labi pazīstams arī latviešu teātra skatītājiem. Eiropas mērogos šī tēla slava būtiska nozīme bija F.rvīna Piskātora inscenējumam viņa Proletāriskajā teātrī Berlīnē 1928. gadā. Tas balstījās uz Bertolda Brehta (arī viena no "Šveika" dramatisētājiem) t. s. Episkā teātra koncepciju, kurai Hašeka romāns bija piemērots ar savu epizodisko izklāstu, it kā skatījumu no malas, dokumentālo fonu un satīrisko pretkara un pretimpērijas ievirzi.(13) Līdzīgā garā bija noskaņoti arī Eduarda Smilģa iestudējumi Dailes teātrī, no kuriem pirmais parādījās vēl pirms visa romāna izdošanas (Šveiks dzīvo sveiks!, 1928), otro sāka spēlēt nākamajā teātra sezonā (Šveiks frontē, 1928); abi Marijas Liepiņas dramatisējumā, Šveika lomā tajos izcēlās Augusts Mitrēvics. Pēdējā inscenējumā scenogrāfs Oto Skulme pirmo reizi uz latviešu skatuves izmantoja t.s. dinamiskās dekorācijas, proti, dokumentālus

filmu kadrus pēc Piskātora parauga. Abas izrādes tika atkārtotas kopā sešdesmit sešas reizes. (14)

Pēc kara Smiļģis Šveiku atkal atdzīvināja (Šveiks, 1961) Valda Grēviņa dramaturģijā ar šodien jau leģendāro Gunāru Placēnu titullomā; izrāde palika repertuārā ilgu gadu. Laikabiedri līdz šim labprāt atceras divas Rīgas Leļļu teātra izrādes "Šveiks" (1974) un "Šveiks frontē" (1975), kuras piedzīvojušas ap simt pieciem atkārtojumiem (režija un dramaturģija - Arvīds Cepurītis, Šveika lomā Kārlis Kupčs) un no kurām palikušas arī neaizmirstamās Ivara Vīgnera melodijas ar Jāņa Petera politiski divdomīgiem tekstiem. 1986. gadā Šveiks - Jānis Kuplais - sāka drāsēt pa Liepājas Teātra skatuvi (V. Grēviņa, A. Cepurīša un izrādes režisora Valda Lūriņa dramaturģija) ar Kaspara Dimitera dziesmām uz lūpām. Ar mūsdienīgu, pavisam oriģinālu Šveika interpretāciju nāca klajā atkal Dailes teātris Kārļa Auškāpa divdaļīgajā muzikālajā dramaturģijā, kuru viņš režisēja kopā ar Dž. Dž. Džilindžeru (Šveiks, 1998 un Šveika jaunās dēkas, 2000), un pēc šīm izrādēm krietnais kareivis kļuva par nākamās latviešu paaudzes draugu. Lielā mērā tas bija viņu pārstāvja, populārā Artūra Skrastiņa, nopelns, bet ne mazāk simpātiju izraisīja grupas "Prāta vētra" un "Labvēlīgais tips" ar Valta Pūces viegli iegaumējamām melodijām un Pētera Brūvera draiskulīgiem, bet brīžiem arī aizkustinošajiem tekstiem.

Būtiska nozīme Hašeka romāna poētikā un interpretācijā pieder tā bagātajam valodas stilam un it

īpaši viņa galvenā varoņa sulīgajai valodai. Tāpēc adekvāts šī teksta tulkojums ir ciets rieksts jebkurā valodā: uzskicēsim, kā ar šo uzdevumu ir tikuši galā latvieši. Salīdzinot sešus "Šveika" tulkojumus, uzreiz var konstatēt, ka vistuvākais čehu oriģinālam ir pēdējais Baugas - Krauča darbs. Saprotams, ka Baugai bija jārēķinās ar sava laika padomju tulkotāju skolas puritāniskajām prasībām, viņas darbā jūtams sievišķīgais rokraksts, vietām arī krievu versijas ietekme. Kraučis ar Baugas tekstu strādājis saudzīgi, tomēr viņš tajā ieviesis svarīgas izmaiņas. Viņš ne tikai aktualizējis un precizējis virkni faktu, bet galvenokārt vēl vairāk pietuvinājies oriģināla sarunvalodai, ieskaitot militāro un birokrātisko slengu un vulgārismus. Latviešu lasītājiem šie labojumi, iespējams, bija pārsteidzoši, kā par to liecina Jura Paidera raksts "Šveiks kļuvis krietni rupjāks" (Dienas bizness, 1998.17.06.).

Šī raksta nosaukumam nepieciešams pievienot trīs piebildes. Pirmkārt, šis apgalvojums ir pamatots, ja ar "Šveiku" tiek sinekdohiski domāta visa grāmata, nevis tās galvenais tēls. Proti, pats Šveiks vulgārismus parasti nelieto, un arī neviens šajā recenzijā minētais piemērs nenāk no Šveika mutes. Galu galā pats Šveiks par sevi nesaka, ka viņš ir plānprātīgs, kā zināms, viņu par tādu, "bija galīgi atzinusi militārā medicīniskā komisija". Kā pareizi atzīmē Kraučis, īstais Šveiks ir drīzāk raupjš, nekā rupjš. (15) Otrkārt, viss romāns, "nav kļuvis rupjāks, bet no paša sākuma jau tāds ir bijis. Diemžēl reti kurš tulkotājs uzdrošinājās saglabāt šo iezīmi, un varbūt

arī tāpēc citzemju Šveiki nereti ir idealizēti līdzīgi kā Ladas zīmējumos. Kā jau tika minēts, romāna vulgaritāte Hašekam tika pārņemta no paša sākuma, tas bija viens no romāna izplatīšanas, kā arī adekvātās interpretācijas šķēršļiem. Taču ir jāuzsver, un tā ir trešā piebilde, ka spēcīgie Hašeka izteicieni nav pašmērķis: tiem ir sava funkcija, turklāt ne pati svarīgākā. Romāna valodas stils daudzslāņains, sākot ar nepastarpinātu, pat vulgāru kroga valodu cauri armijas un birokrātijas slengam, Austrijas vācu valodas un citu valodu izteicieniem, parodijām par tautas kalendāru un zinātnisku rakstu valodu līdz pat augstākā valodas stila līdzekļiem, ieskaitot čehu valodā neierastos divdabjus. Visas šīs sastāvdaļas ir būtiskas Hašeka poētikai, un tās diemžēl nav iespējams pilnīgi saglabāt tulkojumā.

Jāņa Grota versijas nepilnības ir detalizēti analizējusi čehu valodas un literatūras zinātnieka Marta Grimma jau 1928. gadā. (16) Viņa nosodīja galvenokārt faktu, ka tulkojums tika veikts no krievu un arī vācu valodas, bet "Hašekam var tulkot vienīgi no oriģināla." Tāpēc "tulkojumam maz līdzības ar oriģinālu, galīgi zūd Hašeka īpatnējais humoristiskais stils vai arī tas rupji banalizēts un saturam piešķirta nevēlama nokrāsa. Interesanti, ka tieši šim un Melnā tekstam deva priekšroku Auškāps, veidojot mūsdienu "Šveiku": liekas, ka šim nolūkam Baugas teksts tomēr izrādījās pārāk sievišķīgs.

Jēgas nianšu nobīdes latviešu tulkojumos labi ilustrē jau romāna pirmā nodaļa, piemēram, izteicieni sakarā ar rupjo traktiernieku Palivecu, kas

tiek raksturots šādi:

Hašeks: Každē jeho druhē slovo byla zadnice nebo hovno.

Kraučis: Sarunā viņam gandrīz vai katrs otrs vārds bija "pakaļa" vai "sūds". (burtiski atbilst, tikai čehu valodā nav pēdiņu)

Bauga: Sarunā viņam gandrīz vai katrs otrs vārds bija "iepūtiet man" vai "sūds".

Melnais: ...katrs viņa otrs vārds bija pakaļa vai mēsli.

Grots: ...pēc katra vārda nāca vai nu "s..." vai "d..."

(Vācu tulkojumā šie vārdi parādījās pilnā tekstā, pirmajā krievu tulkojumā tos aizvieto vārds "ruganj" - lamas. Uz Grota kompromisu Hašeks laikam būtu atbildējis tāpat kā savam draugam Frantam Saueram, kas atļāvās piedāvāt līdzīgu risinājumu: "Vecais, vai tu esi jucis? Vai tu kādreiz esi redzējis sūdu kā daudzpunkti? Es gan vēl ne, tu stulbeni." Un Hašeks sāka raudāt, skraidot pa istabu.)

Ņujorkas izdevums:... kam katrs otrs vārds bija mēsls vai pakaļa.

Apars: pavisam izlaists (!)

Līdzīgi tulkojumos atpoguļojās Paliveca slave- nais izteiciens par kunga un ķeizara ģīmetni, kurai virsū dirsa mušas:

Hašeks: sraly na nej (*na obraz*) mouchy.

Kraučis: mušas dirsa viņai (*ģīmetnei*) virsū (bur- tiski atbilst)

Bauga: ..mušas bija viņu briesmīgi noķēzījušas"

Melnais: uz tās ķēzījās mušas.

Grots: mušas pavisam viņu tā aptaisīja.
Ņujorkas izdevums: mušas to tik briesmīgi bija noķēzējušas.

Apars: mušas uz tās atstāja savas īpašuma zīmes!
Jau šis mazais salīdzinājums ļauj noprast, ka pirms Krauča redakcijas visu latviešu tulkojumu lasītājiem (it īpaši Austrālijā) tika dots nabadzīgāks priekšstats ne tikai par šiem "skandalozajiem" vārdiem, bet par visu Hašeka valodas kopiespaidu.

Vācu un krievu ietekme uz latviešu tulkojumiem visskaidrāk parādās, salīdzinot personvārdu un vietvārdu formas tajā pašā pirmajā nodaļā:

Hašeks: Budejovice. Krumlov, Hlubokā (Dienvidčehijas pilsētas), Vltava (upe), Bržetislav Ludvīk, Pepīk Šavlovic (personvārdi), hospoda "U kalicha" (kroga nosaukums)

Kraučis /Bauga: Budejovice, Krumlova, Vltava, Hluboka, Bržetislavs Ludvīks / Ludviks, Pepīks / Pepiks Šavlovics (īstenībā šī uzvārda literārā forma ir "Šavel", tā ka latviski precīzāk būtu tulkot ~Šavelu Pepīks), traktieris "Pie kausa".

Melnais: Budejovica, Krumma, Moldāva, Hluboka, Bratislava Ludviks, Pepiks Ševlovičs, krogs "Pie Kausa"

Grots: Budveisa, Krumma, Moldava. Glubokova. Bratislava Ludvigs, Pepi Savlovičs, "Pilnā Kausa" restorāns (*krieviski:* Budvejs, Krummau, Moldava, Glubokov, Bratislav Ljudvig, Pepi Šavlovič, restoran "Polnaja Čaša"

vāciski: Budweis, Krummau, Moldau, Hlubokau,

Bratislav Ludwig, Pepi Schawlovic, Wirtshaus "Zum Kelch")

Ņujorkas izdevums: Budejovice, Bržetislavs Ludvigs, krogs "Pie kausa" (pārējais izlaists).

Apars: Hluboka, krogs "Pūķis" (pārējais izlaists). Šis salīdzinājums apstiprina, ka Grota tulkojums balstījās pārsvarā uz krievu valodu, bet Melnais savējo koriģēja pēc čehu oriģināla, kuru izmantoja Bauga un Kraučis. Ņujorkas izdevums izskatās kā stipri pārveidota Baugas versija, bet visvairāk no Hašeka teksta ir attālinājies Apara tulkojums, kas acīmredzot ir veikts no angļu valodas. Par to liecina, piemēram, izteiciens "Manoras kungs" (13. lpp., lord of the manor - angļiski muižnieks), kura vietā jābūt pareizajai Baugas un Krauča "firsa kunga kancelejai" (17. lpp. čehiski - kancelār knižete pāna). Abi trimdas izdevumi turklāt ir būtiski saīsināti.

Čehijā jau no pašiem sākumiem, līdz pat mūsdienām par Šveiku tiek lauzti šķēpi, bieži vien pamatojoties uz vienpusīgām vai maldīgām romāna interpretācijām. Ar pozitīvām atsauksmēm nāca klajā pārsvarā kreisi noskaņotā kritika, kas Šveiku ievadīja literatūrā kā "ģeniālu idiotu" un viņa "Dēkas" kā "labāko čehu kara romānu". (18) Pasaulei šo grāmatu atklāja vācu kritiķi, bet Šveika čehu pretinieki par viņa neredzēto slavu kaunējās un tikai negribīgi tam ierādīja vietu čehu literatūrā. Oficiālā konservatīvā kritika par šo darbu drīzāk klusēja, tas tika uzskatīts par vulgāru un tikumiski kritušu neliterāru lasāmvielu, kuras saturs esot krasā pretrunā ar nacionālajām pamatvērtībām,

Latviešu lasītāju vidū Hašeka darbs ieguva ārkārtēju atzinību uzreiz, ko toreiz ievēroja pat čehu prese: "Šī grāmata... uzreiz izraisīja milzīgu interesi latviešu sabiedrībā un tiek uzskatīta par vienu no iecienītākajām lasāmvielām Latvijā". (19) Arī latviešu kritiķu atsauksmes vienmēr ir bijušas ļoti labvēlīgas: ja arī parādījās kāds pārmetums, tad tas skāra drīzāk tulkojumu vai dramatisējumu. Jau romāna pirmā daļa tika salīdzināta ne vien ar "Donu Kihotu", tāpat kā vācu tulkojuma ievadā, bet arī ar „Mērnīku laikiem". Pie tam romāna vērtība recenzentam "slēpjas arī noteiktajā pretkara idejā, kas izsecināma no autora sarkastiskās pieejas tēlojamiem pieredzējumiem". (20)

Uzsvars uz romāna pretkara raksturu, kas izpaudās arī Smiļģa inscenējumos ("Batālijas skatā tāda šaušana, ka zāle dūmu pilna.") (21) bija saprotams 20. gados un pēc Otrā pasaules kara», kura laikā nacisti Čehijā bija pat "Šveiku" aizlieguši un izskauduši no bibliotēkām, Padomju laikos šis varonis piedevām vēl kļuva par oficiālo cīnītāju pret Rietumu imperiālismu un reliģiju: "Romāns par Šveika piedzīvojumiem ne vien bargi atmaskoja imperiālistiskos karus un spēkus, kas tos izraisa, bet tas bija arī plašākais mākslinieciskais darbs karojošā ateisma laukā". (22) Tajā pašā laikā latviešu lasītāji un teātra skatītāji "Šveiku" mēdza uztvert kā satīru padomju absurduma kontekstā, bet šodien atkal eventuāli domājot par eiurobirokrātijas paplašināšanos. (23)

Mūsdienu čehu "šveikologs" Pršemisls Blaži-

čeks tomēr vērš uzmanību uz to, ka grāmatas galvenā jēga nebūt nav kara vai citu sabiedrisku parādību satīriska kritika un nosodīšana. Visbūtiskākā romāna sastāvdaļa esot tā oriģinālais humors un komisms, kas lasītājam saasina viņa iekšējo redzi un atver to pasaulei: tieši tā esot “Šveika” galvenā literārā vērtība. (24)

Grimma 1928. gadā uzrakstīja: “Galvenā varoņa Šveika tips tik mākslinieciski tēlots, tik nepārspējami cilvēcisks» reāls, pārliecinošs un reizē ētiski apgarots un varonīgs, ka otru tādu grūti atrast visā modernā literatūrā...” (25) Ar šo Latvijā turpinājās Šveika idealizēta cilvēciskošana un heroizēšana, kam pamatu bija likusi valodas piegludināšana tulkojumos un kas pašlaik izpaužas aizkustinoši gādīgajā humānistā Šveikā – Skrastiņā, īpaši mūzikla otrajā daļā.

Īstenībā Haseka Šveikam pietrūkst psiholoģiskā, pat fiziskā raksturojuma, un līdzīgi kā vairums citu romāna personāžu viņš nav viennozīmīgs arī no ētiskā viedokļa. Viņš atstāj necaurredzamas maskas iespaidu, šķiet kā lelle, vai izdomāta būtne no citas pasaules, kura sevī apvieno vairākus tēlus. Šis darbs savā laikā bija novatorisks ne tikai ar romāna tradicionālās iekšējās uzbūves saskaldīšanu improvizētā epizožu virknē, bet vēl vairāk tieši ar savu atkāpšanos no reālistiskā varoņa ar izstrādātu psiholoģiju un ar nošķiršanos no literatūras kā lasītāju audzinātājas un cēlu ideju sludinātājas. Šveika pozīcija kā “oficiāli atzītam plānprātiņam” ļauj viņam spēlēt nesaistītu komisku spēli ar karu un ar dzīvi

vispār, kuras laikā paradoksāli atsedzas īstenības patiesā, absurdā un traģiskā seja. Šajā kontekstā ir jāpiemin nesena, pavisam oriģināla interpretācija, kuru piedāvā čehu literatūrzinātniece Silviya Rihterova. Viņa uztver romānu alegoriski kā “stulbuma epopeju”, kurā Šveiks stulbumu simboliski atspoguļo un ar savu nevainīgo “aklumu” to noņem no citiem, līdzīgi kā Kristus noņem grēkus. (26)

Interesanti, ka Auškāpa Šveiks recenzentā Viktorā Hausmanī radīja sajūtu, ka “radniecīga un saprotama mums liekas Šveika dvēsele: arī mūsu puikām nācās karot... Viņi arī bija humora pilni, asprātīgi, velna pilni, prata mīlēt un prata karot. Gluži kā Šveiks!” (27) Šajā sakarā jāpiebilst, ka Čehijā Šveiku bieži saista ar t. s. “šveikošanu”, kas esot čehu nacionālā rakstura iezīme, kura izpaužas viltīgumā, izvairībā un slinkumā. Īpaši tas attiecas uz attieksmi pret armiju, ko Hašekam jau starpkaru laikā pārmeta bijušie Čehoslovākijas leģionāri. Šodien, pēc čehu armijas kapitulācijas pieredzes 1938. un 1968. gadā un tās deģenerācijas sociālisma laikā, “šveikošana” un līdz ar to pats Šveiks kļuvis par čehu mazvērtības kompleksa sastāvdaļu. Lai gan arī mūsdienā Čehijā (un ne tikai šeit) netrūkst īstās “šveikošanas” piemēru, pašam Šveikam šis netikums ir piedēvēts nepamatoti. Viņš taču nekad necenšas glābt savu ādu un izvairīties no briesmām: viņš tās ignorē, it kā neapzinātos to klātesamību, lai gan atrodas to centrā. Šī nesaprotamā, it kā bērnišķīgā uzvedība ir tik lielā mērā neparasta un neticama, ka daudzi Šveika interpreti to nemēdz uztvert.

Iespējams, ka vienīgais latviešu kritiķis, kas ķēries klāt pašam Hašekam, ir Normunds Naumanis: "Galgalā, mūžam dzīvs ir pats nez kādēļ pie latviešiem tik leģendāri iemīļotais Jaroslava Hašeka romāns, jo šo parupjo dēku romānu taču nevar saukt par sevišķi smalku literatūras pērli, drīzāk – literarizētu lubu folkloru. (28) Tiešām, nez kādēļ Šveiks pie latviešiem ir tik leģendāri iemīļots. Iespējams tāpēc, ka kāds viņā redz Placēnu, jocīgu lelli, Kuplo vai Skrastiņu, ausīs skanot Vīgnera, Dimitera vai Pūces dziesmām, citam viņš atgādina Ņenci no "Mērnieku laikiem" un vēl citam - latviešu strēlnieku. Varbūt arī viņš kādu ir ievilcis savā savdabīgi komiskajā dzīves spēlē tad, kad īstā dzīve pieviļ (piemēram, dienot padomju armijā), cits Šveikam simpatizē kā mazas tautas varonim starp lielvaru dzirnakmeņiem. Auškāpu skāris viņa "dziļi sāpīgais kliedziens pēc siltas cilvēciskas sirds, pēc brīvas dvēseles izpausmes" (29), un čehu literatūrzinātnieks Radko Pitlīks tam piebilst: "Šveiks iemieso pēdējo cilvēcisko cerību. Cilvēks ir neiznīcināms". (30)

Bet taisnība būs arī Hausmanim: "Tāpat neviens nepasacīs, kāpēc latvieši tā iemīlējuši Šveiku, vienkārši - viņu mīlam, un viss". (31) Un kritiķi lai nu tālāk lauza galvu par to, vai Šveiks ir Dons Kihots, Sančo Pansa vai "literarizētas lubu folkloras" personāžs. Šveiks turpina dzīvot savu paša dzīvi, bieži pat aizēnodams savu radītāju, un "viņa vienitiesīgā seja joprojām mirdz sajūsmā kā pilns mēness. Vienīgi viņam viss ir skaidrs." (32)

1. Šveiks arsenālā // Sociāldemokrāts. - 1928. - 115. nr.; Šveiks - lidotājs // Stāsti un romāni. - 1935. - 24. nr.; Šveiks pērk baznīcas vīnu // Zvaigzne. - 1983. - 8. nr.; Šveiks stājas pretī Itālijai // Kurzemes Vārds. - 2001.20.08.
2. Nikolskij S. V. Istorija obraza Švejka. - Maskava. 1997.
3. Piem. T. *Pormulieša* ievads J. *Hašeka* humoresku krājumam Zagļa Šeibas dēka. - R., 1993. (1. izd. Miera konference. - R., 1939.); *Robs J.* Jaroslavs Hašeks - 100 // Zvaigzne. - 1983. - 5. nr.; *Robežnieks J.* Satīras lielmeistars // Liesma. - 1983. - 3. nr.; *Arnicāne B., Garda M. (sast.)* XX gadsimta ārzemju rakstnieki. - R., 1989. - 2. sēj. Izdošanai latviešu valodā ir sagatavota R. *Pitlika (Pytlík)* Hašeka biogrāfija "Kā dzima Šveiks" (čehiski Toulavē house, 1971). Savā pētījumā izmantoju arī šī nozīmīgā čehu "šveikologa" apkopojošo grāmatu "Kniha o Švejkovi" (1983).
4. Tajā laikā ar Hašeku satikās arī latviešu sarkanais strēlnieks Jānis Dīmanis: sk. B. *Liepnieka* sarunu Kopā ar Hašeku // Liesma. - 1966. - 2. nr.
5. *Chalupecky J.* Podivny Hašek. Grām. Expresionistē. - Prāga, 1992. - 175.-191.lpp.
- 6..*Pytlík R.* Prijetī Haškova Švejka ve svete. Grām. Českā literatūra v evropskēm kontekstu. - Prāga, 1982. - 58.-72. lpp.
7. Die Abcnteuer des braven Soldaten Schwejck während des Weltkrieges. - Prāga, 1926.
8. Priključenija bravogo soldata Švejka. - R., 1928.
9. Oriģinālā "Osudy dobrēho vojāka Švejka za svetovē vālvk", burtiski "Labā karavīra Šveika likteņi pasaules karā". Hašeka nosaukumam ir tuvāks Baugas tulkojums (sk. tālāk).
10. *Medīlek B. (sast.)* Bibliografie Jaroslava Haška. - Prāga, 1983. 1928. gadā tika izdotas visas romāna daļas igauņu valodā un dažas daļas jidiša, slovēņu un franču valodā. Lietuviski

romāns sāka iznākt 1932. gadā, bet viss tulkojums tika pabeigts tikai 1950. gadā.

11. Pirmajā izdevumā P. Melnais pārtulkoja pirmo daļu un otrās daļas sākumu V. Grēviņa redakcijā (1945), pārējo tekstu - A. Bauga (1946-1947). Visas daļas Baugas tulkojumā iznāca Rīgā 1957., 1958. (neredzīgo rakstā). 1983. un 1998.-1999. gadā, šoreiz V. Krauča redakcijā.

12. Oriģinālā "Osudy dobrēho vojāka Švejka v ruskēm zajetī" (1924). V. G. (visticamāk V. Grēviņa) tulkojums tika publicēts 1929. - 1930. gadā žurnālā "Atpūta", un tikai 1993. gadā tas Rīgā iznāca divās grāmatās.

13. Sk.: *Pylīk R.* Haškov Švejk a zāsady Brechtova epickēho divadla. Grām. Českā literatūra v evropskēm kontekstu. - Prāga, 1982. - 50.-57. lpp.

14. *Kundziņš K* Latviešu teātra vēsture. - R., 1972. - 2. sēj. - 333. lpp.; *Sudrabkalns J.* "Šveiks dzīvo sveiks" Dailes teātrī. Grām. Kopoti raksti. - R., 1958.-1962. - 5. sēj. -375.-376. lpp.; *Sudrabkalns J.* Šveiks cīnās Dailes teātra frontē. Grām. Par teātri. - R., 1973. - 133-135. lpp.

15. *I Imbovicas* saruna ar Vinifredu Kraučī: „Man ir ko darīt, un man patīk tas, ko daru” // Kurzemes Vārds - 1999.11.10. - 7. lpp.

16. *Grimma M* Jaroslavs Hašeks. Drošsirdīgā kareivja Šveika piedzīvojumi, 1. d. // Daugava. - 1928. - 6. nr. - 766.-768. lpp.

17. *Sauer F., Suk. I.* In memoriam Jaroslava Haška. - Prāga, 1924. - 113. lpp.

18. *Olbracht I.* Osudy dobrēho vojāka Švejka za svetově vālky // Rudē prāvo. - 1921.15.11.

19. *Šm. (= Šmejkal, J. V.)* Novinky literārniho trhu v Lotyšsku // Kmen. - 1928./29. - 10. nr. - 214. lpp.

20. *Žikuts P.* Jaroslava Haška .”Drošsirdīgā kareivja Šveika

piedzīvojnmi" // Literatūra un Dzīve. - 1927. - nr. 48. - 188. lpp.

21. Sk. 14. pēdējo norādi, 135. lpp.

22. *Vostokova S.* Jauna tikšanās ar Hašekū. Pēc vārds Hašeka stāstu krājumam Briesmīgais zvērests. - R., 1967.

23. *P. Štolla* saruna ar K. Auškāpu "Šveik - hrdina našī doby" Divadelnī noviny. - 2000. - 19. nr.

24. *Blažiček P.* Haškov Švejk. - Prāga, 1991.

25. Sk 16, 766 - 767. lpp.

26. *Richterovā S.* Jasnoprivy gēnius a jeho slepy prorok. Grām. Slovo a ticho. - Prāga, 1991.; Hašek, komicky a tragicky autor Švejka. Grām. Ticho a smích. - Prāga, 1997.

27. *Hausmanis V.* Byl to čertovsky chlapík // Divadelnī noviny. - 2000. - 19. nr.

28. *Naumanis, N.* Esi sveiks, Šveik un Prāta vētras šeik(h) // Diena. - 1998.14.03.

29. Sk. 23.

30. *Pytlík R.* Toulavē house. - Prāga, 1971. - 382. lpp.

31 Sk. 27.

32. Parafrāzēts izteiciens no "Šveika" Baugas / Krauča tulkojumā, 18. lpp.

Piez.: Tehnisku iemeslu dēļ čehu pareizrakstība ir piemērota latviešu burtiem.

© Aktuālas problēmas... Rakstu kr. 9, Liepāja,

LiePa, 2004, ar autora un sak. E. Lāma atļauju

Maija Baltiņa

Mūsdienu valodas dažādie ātrumi

Nojaušamais

Viena no cilvēka problēmām ir viņš pats. Cilvēkam vajadzīgs kāds, kas palīdz atrisināt viņa problēmas. Palīdzība tiek meklēta visur, arī valodā. Vai valoda vienmēr to spēj? Mainoties tradicionālajām saitēm ar pasauli, kurā cilvēks iemājo kā sava uzticamā sabiedrotā – dabas – daļa, mainās arī tradicionālās saites ar valodu. Tomēr cilvēks vienmēr centies uzturēt harmonisku pasaules redzējumu, nezaudēt spēju redzēt pasauli tradicionālos tēlos, glabāt dzīvas tradicionālās kultūras zīmes, simbolus, un visbeidzot valodu, ar ko izteikt harmoniski veidotās pasaules tēla formu un saturu. Lūk, dzejas rindas: *“Ne trokšņa, ne skaņas, klusu, klusu Viss rožainā sapnī tīts/ Lēnām pār krūmu galiem/ Laižas zelta taurenīt's.* Ir pat mazsvarīgi, ja tikai nedaudzi zina, ka šī teksta autors ir A. Upīts. Būtiskāk ir tas, ka mēs varam gandrīz nekļūdīgi nojaušam šī teksta rašanās laiku – 19.gs. beigas vai 20.gs. sākums.

Mūsu kultūras pieredze, laikmeta un tam raksturīgās dzejas valodas un teksta izjūtas ir tās, kas nāk mums palīgā. Galvenais, kā mēs izjūtam, atpazīstam kāda laikmeta lingvistisko, precīzāk, poētiskās valodas paradigmu, tās galvenos komponentus.

Valodā kopš aizlaikiem iemūžināta tradicionālā pasaules izjūta. Viss – gan daba kā mājoklis, gan cilvēks kā dabas daļa. Cilvēks pasaulē, kurā laikam piemīt cikliskums un telpai pabeigtība. Kopš Aristoteļa laikiem valoda tiek izprasta kā pasaules redzamā tēla atspulgs. Izpratne par pasauli, kas balstīta uz pasaules redzamo tēlu, mūsdienās vairs nav dominējoša. Apmēram 7 gadsimtus pēc Aristoteļa, Augustīns liek paraudzīties uz pasauli no citas puses. Tā ir situācija, kad cilvēks ir sācis radīt pasauli sevī. Izjust un nojaust, ka ir vēl cita pasaule – pasaule cilvēkā pašā. Ar to brīdi tad arī sākas mūsdienu cilvēka problēmas. Cilvēks kļūst problēma pats sev arī tāpēc, ka, meklējot pasauli sevī, pakāpeniski sekundāra kļūst tradicionālā laika un telpas izjūta. Par laiku un telpu, kas atklājas kā bezgalība. Paskāls bija teicis: “Mani šausmina šīs bezgalīgās telpas mūžīgā klusēšana. “Cilvēks, meklēdams izeju no dramatiskās pasaules apjēgsmes, rada jaunu pasaules tēlu. Kas es esmu? Cilvēks sāk izprast, ka bez jau tradicionālās piederības dabai, telpai un laikam, pastāv viņa piederība vēl citai pasaulei, kurā dominē nezināmais, neskaidrais. Lielāka piepūle tiek prasīta no visa – arī no valodas. Lielāks vārda formas un nozīmes spriegums, lielāka teksta semantiskā un sin-

taktiskā ietilpība. Ieklausīsimies G. Repšes tekstā, fragmentā no stāsta "Stigma": "Zils, zvaigžņots, krēslains dzimtā krasta gaiss un ledū kristalizējušās sveķu piles. Aiz klēts roku stiepj mīksta, gaisa burbuļos čagana migla. Jānītis sauc. Pēdas! Ap māju, uz pirti, pie kūts un rijas. Kāds tikko gājis platiem, nosvērtiem soļiem." Izolēti no stāsta šis teksts ir jaukas dabas ainas apraksts, ko var izmantot, piemēram, arī valodas mācīšanas nodarbībā, bet patieso spriedzi nelielais izvilkums no stāsta iegūst kopsakarā ar visu tekstu, kurā tēlota robežsituācija cilvēka iekšējā pasaulē, iekšējās pasaules bezdibenis, kura malā cilvēks sastopas ar NEKO, ar neskaidro, nervozo, nojaušamo. Ielūkosimies J. Vēvera tekstā no stāsta "Sala. Vēlreiz.": ".. aizejošās vasaras labākie hiti televizorā, visvisāda putra, tikai nepostīt Paulas dzīvi, visvisāda putra, piepeši tuvplāna pirmītējās viesības: KAM MAN VIŅUS IENĪST? ES VIŅUS VIENKĀRŠI NICINU! .. naktstaurenis kaut kur pazudis, ekrānā vēl arvien *The Best of This Summer*, viņš nevienu nenicina, pārējie viņam vienkārši jau sen apnikuši, ar retiem izņēmumiem, protams, pavalkāta programmas komentētāja seja: *And the next hit song tonight – very promising and spunky, and tragic –, the next song – "Nothing Compares To You by Sinead O'Connor*, atkal uzrodas tas pats (vai tas pats?) taurenis, *very promising and spunky, and tragic*, un atkal viņš izslēdz lampu;"

Neskaidrais

Jautājums vairs nav, kā saprast, bet kā interpretēt šādu tekstu. Vārds vairs nav ceļa rādītājs cilvēka iekšējās pasaules samezgļojumos, tas kļuvis par neskaidru, ziboši lēkājušu elementu starp nenoskaidroto cilvēkā pašā un ārpusaulē – masu mēdiju vidē, kura sakārtota tā, lai ieperinātos trauslajā matērijā – cilvēka domās, prātojumos, šaubās, sapņos, minējumos, nojausmās – visā, kas līdz šim palīdzējis tapt un pastāvēt tik personīgajam un pat intīmajam – cilvēka iekšējam ES. Iepriekš minētie tekstu fragmenti no G. Repšes un J. Vēvera stāstiem rāda, cik liela semantiska slodze šobrīd literāros darbos gulstas uz tekstu, cik nepilnīgs un pat neskaidrs ir fragments, teikuma grupa bez kopsakara ar visu daiļdarbu. Bet kas šodien ir teksts? Viena no definīcijām, kad teksts tiek definēts kā kultūras paradigma, rāda, kādas ieceres tiek saistītas ar tekstu un kāda nozīme tiek piešķirta tekstam.

Pārtrauktais

Ne vārds, ne teikums, bet teksts kopumā ir piesaistes punkts, ja vēlamies izprast literāra darba valodu. Teksts kā kultūras paradigma, – ja pieņemam šādu teksta izpratni, tad var izprast kā top jaunā valodas telpa – valoda masu mēdijos, kur dominē ātrais, īsais, apvērtais, kur vārda lomu pilda audiovizuālas abreviatūras, kuru jēgu un nozīmi to acumirkīguma dēļ neizdodas ne uztvert, ne arī

domās pie neparastajiem veidojumiem pakavēties. Tik ņirbošs un gaistošs ir košais vārdu, vārdu daļu raksts, tik sapludināts ir vārdu virknējums.

Atercēsimies – viens no postmodernisma postulātiem – izjaukt, pārtraukt zināmo, neturpināt zināmo.

Apzināti deformētais

Valodā jaunā prasības parādās kā paradokss un sava veida fenomens, kad vienlaikus vērojama vēlme saglabāt tradicionālās normas un mēģinājumi meklēt jaunas iespējas, kad jaunradītais parādās kā tradicionālo pieņēmumu apzināti deformējumi, kad jauns radītais ir vienlīdzīgs ar NEKO, ar NEKAS. Šādu lingvistisku mutāciju aizmetņi rodami 20.gs. 50., 60. gados, kad postmodernisma ietekmē nenoteiktais, izplūdušais, nenoformētais, nosacītais kļūst gan par vārda raksturotāju pazīmi, gan teksta izpratnes zīmi. Viens no veidiem, kā panākt kontaktu ar šādu valodu, kā gūt apjēgsmi par jauno valodu un tās telpu, ir mēģinājums interpretēt šādus tekstus. Mēģināt ar šīs metodes – teksta interpretēšanu – palīdzību censties tuvoties valodai tās jaunajā veidā un formā.

Sablīvētais un izklienētais

Jēdzienam – teksta interpretācija – ir kāda priekšrocība, to pieņemot un lietojot paveras plašāks skats citām ar valodu saistītu parādību, pazīmju pār-

maiņām vai precīzāk valodai piedēvētajām pārmaiņām. Piemēram, jau pati laika kategorija. Tik pazīstama un dažādās kultūrvidēs aprobēta kategorija, tiek pakļauta jaunai interpretācijai. Laikā pretēji vērstas pazīmes tiek satuvinātas, notikumi tiek sablīvēti, vai gluži pretēji, laikā vienlaikus ritošas pazīmes un notikumi tiek izkliedēti, kas valodā parādās gan kā interpunkcija nesaistītu teikumu masīvi, gan kā tekstu saturiski grafiski izkārtoti pārrāvumi.

Modelētais

Viens no iespaidiem, ko rada šāds teksts, ir iespajds, ka arī teksta spēja ir tik pat bezgalīga savās variācijās kā bezgalīgais laiks. Modelēts tiek ne vien vārds, teikums, teksts, bet arī pati aprakstāmā pasaule. Modelēšana – tā ir valodas spēles spēja, viena no valodas iespējām.

Viens no pirmajiem, kas pievērš uzmanību valodai kā spēlei, ir L. Vitgenšteins. Viņa uzskati un pārdomas par valodu kā spēli palīdz izprast tādas vārdā resp. valodā ietvertas pazīmes kā nosacītais, intuitīvais, nenoskaidrotais. Atrasisot nosacīto, apslēpto, nenoskaidroto vārdā, valodā, vai pat uz šīm pazīmēm tikai balstoties, vārds kļūst par spēli.

Tādā situācijā atraisās jauna vārda enerģija, jo tiek nojauktas robežas starp subjektīvo un objektīvo valodā. Vārda spēle ir interpretācijas par pašu vārdu. Saistoši, bet ne vienkārši, jo vārdu spēle vienlaikus kļūst gan par teksta pazīmi, gan par pašu tekstu. Bet

vai tas ir viss, kas valodā iespējams?

Paātrinātais

Saspringtība, ko vārds pārdzīvo šobrīd, palielinās arī tāpēc, ka saspringti un saasināti noris cilvēka iekšējās pasaules dzīve. Pavisam nesen, 20. gadsimta sākumā, aizsākas mēģinājumi radīt jaunu pasaules tēlu – pasauli bez tēla. Konceptuālā prasība – jebkāda tēla neiespējamība – tiek motivēta ar vienu no mūsu gadsimta satraucošākajām atskārsēm par telpu un laiku – tā ir Einšteina radītā pasaules aina. Paātrinājums, ko ieguvis laiks, bezgalība, kurā ietiecas telpa, gūst izpausmi arī mākslā – pasaule bez tās tradicionālajiem tēliem, arī valoda bez tēlainības tradicionālā izpratnē. Beztēla pasaulei nepieciešams beztēla vārds. Ne vārds, bet teksta fragments, frāzes daļa. Sākas masu mediju valodas teksta un vārda formu meklējumi. Kā vārdiskot to, kas ietverams zibsnī, acumirkli, īsā brīdī, garām zibošajā, acumirkīgajā.

Neizmantotais

Vai tas ir viss, kas valodā dominē šobrīd? Kas pastāv valodā tāds, kas būtisks valodai pašai par sevi gan saistībā ar pasauli, kuru, cilvēks radīdams un atklādams sevī, ar tādām grūtībām un nervozitāti piepilda? Tā ir valodas spēja, spēks, vēl neizmantotā vārda vērtība. Valodas spēja būt par iespēju pasauli. Paragam kāds uzskatāms piemērs par vārda tradi-

cionālo paradigmātisko spēju, kas ir viena no visaprotamākajām un arī plaši izplatītajām.

Tā 19., 20.gs. mijā dzejas valodā vērojama vairāku tradicionālo vārda gramatisko pazīmju hierarhijas pārkārtošana. Piemēram, J. Poruka teksts: "Tu pats sāc dzirdēt sevi/kur sevi nedzirdēji tu." Un salīdzinājumam tautas dziesma: "Kur tu augi daiļa meita/Ka es tevis neredzēju?" Divas atšķirīgas pasaules izjūtas, divi atšķirīgi 2. personas vietniekvārda lietojumi jeb semantikas līmeņi. Gramatiskajā paradigmā *-es -tu -viņš-* nostiprināto tradicionālo personas kategorijas sakārtotību redzam tautas dziesmās, bet jaunu 2. personas vietniekvārda aktualizēšanās formu rāda J. Poruka teksts. 2. pers. vietniekvārda forma *TU* kļūst par I. personas vietniekvārda nozīmes izteicēju.

Iespējamais

Valodā ir iespēju pasaule. Plašāka kā jebkad agrāk, bet vienlaikus arī satraucošāka, neizzinātāka un apdraudētāka kā jebkad agrāk. Vārda spēja ir valodas vērtības pazīmes un pastāvēšanas veids.

20.gs. sākumā rakstnieki apjauš saspringtās attiecības, kādas veidojas starp vārdu, realitāti un pasaules izjūtu. Atis Ķeniņš 1908. gadā raksta: "Kas mums tradicionāls bijis, tas tagad laika maiņā sagrauts. Jāstājas pie jaunu tradīciju ēkas izbūves." Jaunais mākslā vienmēr ir paredzēts.

Arī vārdā.

Daudzveidīgais

Jaunas iezīmes skārušas vārdu romantiskas ievirzes resp. romantiska stila tekstos. Vai var runāt par romantisma valodu? Ja iespējams palūkoties uz valodu kā uz iespēju pasauli, tad var pieņemt, ka romantisma valoda pastāv, jo pastāv romantisma laiks un romantisma telpa. Romantisma valodas laiks ir idealizētā pagātne un vēl neapjaustā nākotne. Romantisma laika izteiksmes, tāpat kā gramatiskā laika izteiksmes ir daudzveidīgas, bet, protams, savdabīgas. Tās ir – intimitāte, lirisms, sentiments, noslēpumainība, trauksme. Romantisma telpas dimensijas ir plašas – *nakts un tumsa, sāpes un laime, sapņi un vīzijas, puķes un putni, dzīles un dzelme*. Romantisma laiks un telpas saistījumam kalpo metaforas, kas pauž un raksturo sakāpinātu jūtu stāvokli: *sāpju dzīles, sapņu puķes, ilgu sapņi u.c.* Romantisma valodu rada dzejnieks – cilvēks ar īpašās izcelsmes pazīmēm:

Viņš ir no tālienes... . . .

No rītiem.

Ar mūžam uzlecošu dvašu.

Viens no tiem daudziem nepazītiem,

kam kūmās ārpusaulīgs plašums.

Ar sapņainām un

basām kājām.

Tik pārpilns laimes...

Pārņemts bēdu.

Tā dzejnieku redz un izjūt Leons Briedis liriskās

dzejas izlasē “Dzedzieda”, kura publicēta 2000. gadā. Dzejoļu krājumā atrodami nu jau pagājušā gadsimta 70. gados rakstīti romantiski dzejoļi, arī iepriekš minētais. Ir dzirdēts, ka par šādā skaņkārtā rakstītu dzeju jaunieši saka: *tas mūs nesaista*, un kā piemēru, kurā atspoguļotas mūsdienīgas izjūtas, min šādas rindas:

Jau kuro reizi
es apostu dzīvi
kā pele siera šķēli

Tāds kārdinājums
ir pārāk liels,
lai es padomātu
par atsperi,
kura var mani, ja es..

Jau kuro reizi,
aizmirstot slazdu,
es sagrabju sieru

Kam tad skanējusi dzejnieka Leona Brieža romantiskā balss? Vai tā ir tikai atgādinājums par aizgājušu laiku pasaules izjūtā, par valodu, kura vairs neskan? Par pagātnes valodai piederīgām metaforām, kuras vairs nesadzird un nesaredz?

1995. gadā Guntis Berelis publicē eseju “Pēdējie romantiķi”, kurā nosaukta pēdējo romantiķu kopa - Leons Briedis, Knuts Skujenieks, Egils Plaudis. Dzejnieki raksturoti kā klusējošie romantiķi, kuru

romantiskā valoda skan klusinātās tonkārtās. Vai Leona Brieža lirisko tekstu atkārtots publicējums būtu tik vien kā simboliska beigu zīme pie Gunta Bereļa esejas?

Lai runātu par romantisma valodu šodien, vispirms nedaudz par romantismu raksturojošām vispārīgām pazīmēm. Romantisms skatāms vairākos līmeņos: 1) kā konkrētas mākslinieciskas ievirzes parādība; 2) kā konceptuāli motivēts mākslas strāvojums; 3) kā dzīves izjūta, kā indivīda radošās dzīves veids.

Pēdējā pazīme ir spēcīgi motivēta, jo centrā ir radošs cilvēks – indivīds, viņa īpašās, neparastās tieksmes dzīvot īpašu, neparastu, dīvainu dzīvi un atrasties īpašu, neparastu, dīvainu izjūtu varā. Tā, kā to izjūt un vārdos izteic Leons Briedis dzejolī “Zeltainā sāpe”:

ilgāk sirdī nav panesams plīvs
no tās augšāmceldamas kāpes
no tās grūtās gaviļu dzīles
kas mūs skaidrāk un mūžīgāk sver
un viss liktens viss kas mūs vieno
viss šis mirklis mums jāapcer.

Romantisms ir jūtu stāvoklis. Un kā pazīme tā ir universāla, dažādām kultūrvidēm piederoša un indivīdu raksturojoša.

Eiropā romantismam nozīmīgs laiks ir 18. gs. otrā puse, kad atskan Novalisa pasludinājums: pasauli nepieciešams romantizēt! Var teikt, ka tajā brīdī noti-

ka romantisma konceptuālā līmeņa radīšana. Tiek vārsimots, lai pasludinātu par *pasauli sevī*. *Pasaules sevī* mājoklis ir romantisma vārdi – puķes, putni, zvaigznes, nojausmas, ilgošanās utt. Šajā laikā Eiropā romantisma valodai ir rosinoši avoti un papildinājumi – ainavā izvietotie romantisma akcenti izkopti parki ar līkloču takām, dīķiem, obeliskiem, kolonām, paviljoniem, – daudz neparastu priekšmetisku akcentu, kuri ikdienas dzīvei ir nebūtiski un sekundāri, bet būtiski un primāri, lai rosinātu iztēli, radītu noskaņu, būtu par fonu, kad jāmeklē jauni valodiskie izteiksmes līdzekļi un paņēmieni, lai izteiktu satraucošo un trauksmaino pasaules izjūtu – *pasauli sevī*.

Latviju pirmais romantisma vilnis sasniedz 19. gs. beigās, 20. gs. sākumā. Romantisma valodas radītāji un veidotāji meklē latviskās vārdiskās formulas, lai izteiktu Novalisa pausto prasību pēc pasaules romantizēšanas. Prof. H. Biezais uzskatīja, ka romantisma liesmas īstenais radītājs bija Rainis, kurš “uz romantisma spārniem aicināja traukties uz krāšņo vīziju pasauli.” Romantisma valoda nav iedomājama bez Aspazijas, kura raksturota kā brāzmaina un ar savu pārdzīvojumu izpausmi tik spēcīga, ka “stāv lielā mērā vienuļa un tikai nedaudz dzejnieku tuvojas viņai” (prof. Jurēvics). Aspazijas radītās metaforas, protams, ir romantiski sakāpinātas, bet tās var uzlūkot par savdabīgām, latviešu valodas poētiskajiem līdzekļiem radītām, romantiskās pasaules izjūtas izteiksmēm vai formulām: *Mūža gaisma tam tik mirdz, Kam no dzīves šķirta*

sirds, Dieva ugunīs tam kvēlot, Dzīvi nedzīvot, bet tēlot.

1909.gadā Fricis Bārda nolasa referātu "Romantisms kā dzīves un pasauluzskata centrāl-problēma", kurā viņš formulē 20. gs. romantismu, izceļot romantismam piemītošas trīs pazīmes: 1) romantisms ir eksistenciālo problēmu saasināšanās rezultāts; 2) romantisms ir sintēzes strāvojums, kurš rada cilvēka dvēseles titānisko tieksmi ieslēgt sevī visu, sakausēt vislielākos pretstatus; 3) romantisms pastāv saskarē un attieksmēs ar citiem mākslas virzieniem (reālismu un klasicismu).

19. gs. beigas un 20. gs. sākums ir īpašs ne vien Eiropas mākslas dzīvē – aizsākas un pastāv mākslas strāvojumu blīvums un dažādība –, bet arī latviešu kultūrā, jo spēcīgi izskan divas prasības: 1) jāveido latviskās kultūras kods; 2) jāpanāk stilistiski daudzveidīgā Eiropa.

G. Berelis, raksturodams šo piesātināto un dinamisko laika posmu, raksta: "Laikam ir veltīgi mēģināt uzlūkot kultūru kā pilnīgi loģisku procesu, kā cēloņsakarīgu faktu, tekstu un notikumu virknējumu. Allaž atklāsies, ka pastāv absolūti neloģiski, prātu mulsoņi un neizskaidrojami mezglojumi, kas iznīcina jebkādu procesa modeļus. ..kultūras dinamiku nav iespējams uzlūkot arī kā secīgu un likumsakarīgu paradīgu maiņu. Vairākas paradīgas mēdz pastāvēt vienlaikus. ..īstenībā bija saspringts un dinamisks laikposms, kad radās ne viens vien paradoksāls mezglojums. Un vispirmām kārtām jau tas, ka "Lāčplēsis" iznāca deviņus gadus

pēc "Mērnieku laikiem". Ja mēs meklējam loģiku, tad vajadzēja būt otrādi. Pumpurs loģiski noslēdza tautisko romantiķu ceļu; ..literatūrā pastāvēja divas atšķirīgas laikmetus reprezentējošas paradigmas. Taču latviešu literatūrā situācija bija diezgan savdabīga: iznākšanas brīdī ne tuvu nebija novecojis, kaut arī, kā jau teikts, salīdzinot ar Veidenbaumu un Aspaziju abām paradigmām bija vienlīdz svarīga funkcija. "Lāčplēsis", tas atgādina anahronismu." (G. Berelis. "Latviešu literatūras vēsture". R., 1999, 27-28)

1995. gadā tiek publicētas divas esejas – V. Eihvalda eseja par ziediem, kurā skan aicinājums nepamest romantisma pasauli, un jau pieminētā G. Bereļa eseja par pēdējiem romantiķiem – dzejniekiem E. Plaudi, K. Skujenieku un L. Briedi. Vēlreiz jautājums – vai 1995. gads būtu savdabīgs un simbolisks klasiskā romantisma un klasiskās romantisma valodas beigu pasludinājums? 2000. gadā iznāk L. Brieža romantisko tekstu izlase, gadu pirms tam J. Rokpeļņa dzejas krājums "Lirika" – arī atkārtots romantisku tekstu izdevums. Vai tas liecinātu, ka romantisma paradigma un līdz ar to arī romantiskās valodas paradigma turpina pastāvēt tikai kā reproducēta vērtība?

Ielūkosimies J. Rokpeļņa dzejas krājumā "Lirika". Šajā izlasē ievietoti 80. gadu sākumā (jau pagājušā gadsimtā) rakstītie dzejoļi, kuri tajā laikā tika dēvēti kā tā saucamie nesaprotamie teksti, piemēram:
*suns uziedzēja vakarā ' krāšņiem baltiem ziediem
augu nakti šalca suns tā kā priede*

*bet no rīta
jau noziedēja suns
un nešalca it nemaz
visiem par lielu brīnumu
lūdzu skolotāj
ko tas nozīmē ka suns tik ātri noziedēja
– un sacīja skolotāja uz šo jautājumu es jums
atbildēšu rīt
– man vēl jāpalasa speciālā literatūra.*

Citādais

Šis bija viens no tekstiem, kas izraisīja pārrunas un strīdus par dzejas valodu. Tagad, raugoties uz tā laika pārdzīvojumiem un satraukumu par poētiskās valodas likteņiem, redzams, ka Rokpeļņa un vēl daudzu citu dzejnieku valodā parādījās jaunas vārdu zīmes, ar kurām arī tika izteikts pārdzīvojums par pasauli. Aizsākās spējš CITĀDAIS vēstījums par *pasauli sevī*. Ne vairs liriski un intīmi, ne vairs maigu vārdu savienojumos, bet drīzāk provokatīvi un neparasti saistītos vārdos.

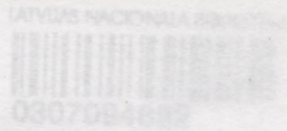
Pārmaiņas pasaules izjūtā nes līdzī pārmaiņas māksliniecisko tēlu sistēmā, kas nevar neatspoguļoties valodā. Tiek PAPILDINĀTS romantisko salīdzinājumu, metaforu krājums. Tieši papildināts, jo, mainoties attieksmei pret pasauli, mainās attieksme pret valodu, vārdu izvēles nosacījumi, kā veidot to vārdu krājumu, ar kuru izteikt pasauli sevī.

Iespējamais

Laiku, kurā mēs dzīvojam, neviens neraksturoš kā romantisma laiku, bet iespēja paust savu romantisko pasaules izjūtu un uztveri paliek un pastāv, jo ir taču tā, kā reiz teica A. Bergsons: "*Laiku pa laikam, pateicoties laimīgām nejaušībām, piedzimst cilvēki, kuri ar savu prātu un jūtām ir mazāk piesaistīti realitātei. Daba it kā aizmirsusi saistīt šīs spējas ar īstenību. Kad šie cilvēki vēro lietas, tie tās uztver nevis lai tās lietotu, bet lai tās izjustu.*"

Laiks, kurā mēs dzīvojam, ir radījis citus noteikumus, bet kuriem mēs apzināti vai neapzināti, agrāk vai vēlāk pakļaujamies, kuriem agrāk vai vēlāk pat esam spiesti pielāgoties. Tie ir ātrums, agresivitāte, anonimitāte. Iespējams, ka šo laikmeta zīmju iespaidā veidojas tā robustā mūsdienu dzejas valoda, kurā tēli, redzes gleznas veidotas ar dažādu sadzīves priekšmetu nosaukumu palīdzību, kurā sadzīves ainas ir poētisko asociāciju rosinātājas. Ikdienas vārds, pārcelts uz dzejas valodu, lai kļūtu par vienu no šī laika poētiskajām zīmēm. Un, lai cik tas dažkārt varētu šķist neparasti, arī vēstītu par cilvēka jūtu stāvokli – *pasauli sevī*.

Bet ir nojausma, ka valodā, blakus jaunajām, skarbajām vārdiskajām formulām, vēl elpo arī klasiskā romantisma stilā veidotas vārdu mozaikas – jo nav taču atcelta un nebūtībā izzudusi F. Bārdas vārdiem izteiktā pasaules izjūta: *Es nereāls esmu /un gribu tāds būt /man smalkāk un dziļāk viss svērts.*

Saturs

Valentīna Skujiņa.

Lai taptu vārds... 5

Anna Vulāne.

*Kā no pārpilnības raga jeb pasaules samērošana
latviešu frazeoloģismos.* 25

Dace Markus.

Valodā starp sapņiem un realitāti. 31

Inita Vītola.

*Daiļdarba valodas un interpunkcijas analīze: ceļā uz
teksts satura izpratni.* 45

Pāvels Štolls.

Krietnā kareivja Šveika dēkas Latvijā. 73

Maija Baltiņa.

Mūsdienu valodas dažādie ātrumi. 91

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0307094682

12004-3
L 656

Cik lielā mērā rūpējamies par to, lai mūsu valodas jaunrades spēja neatrofētos? Vai aizspriedumi pret jaunajiem vārdiem sabiedrībā nav lielāki par aizspriedumiem pret aizguvumiem? Un vai vispār mums ir aizspriedumi pret aizguvumiem?

Valentīna Skujiņa

Valoda ir tas, kas palīdz veidot emocionālu saikni ar cilvēkiem, nereti bērns sarunājas arī pats ar sevi, paralēli kādai darbībai, viņš izsaka ar to saistīto domu. Dažreiz ar savu vēlēšanos palīdzēt mēs pasteidzamies un neļaujam pašam bērnam izdomāt, ko un kādos vārdos viņš grib teikt, jo „vārds dzimst klusumā”, bet klusumu mēs, pieaugušie, traucējam.

Dace Markus

Viena ne cilvēka problēmām ir viņš pats. Cilvēkam vajadzīgs kāds, kas palīdz atrisināt viņa problēmas. Palīdzība tiek meklēta visur, arī valodā. Vai valoda vienmēr to spēj?

Maija Baltiņa

ISBN 9984-530-88-4

9 789984 530888